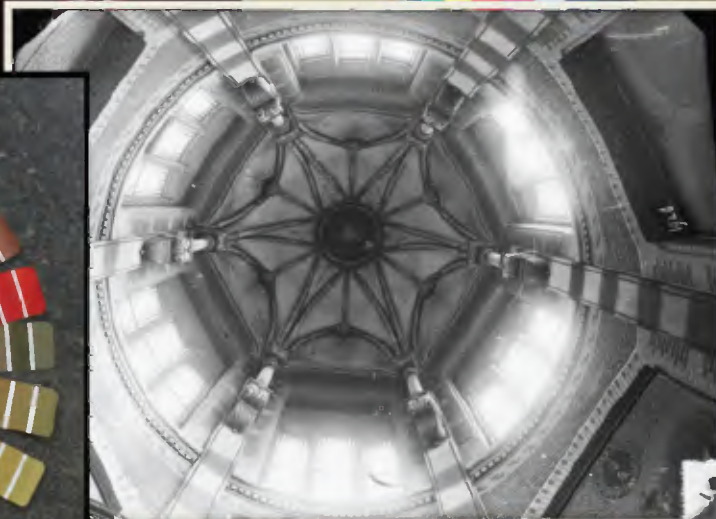

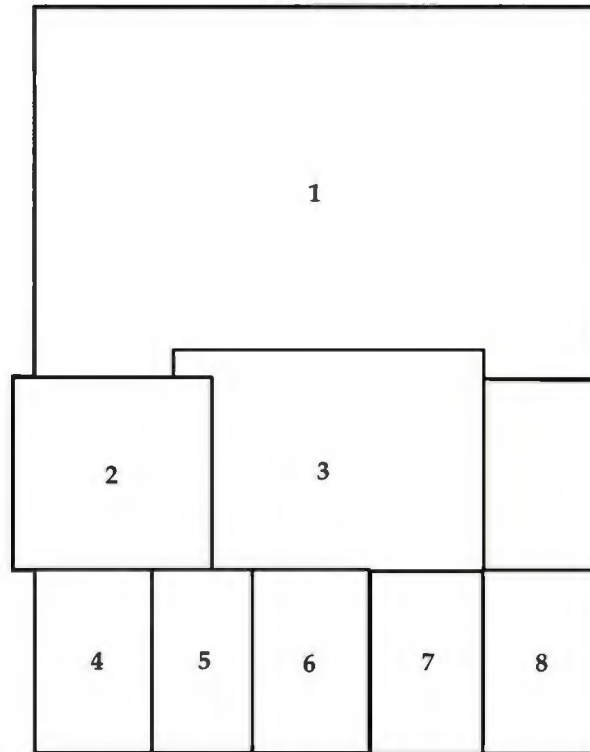
**Rapportage verkennend kleuronderzoek & behanginventarisatie
interieur Tweede Kamer complex, gebouwdeel J te 's-Gravenhage**

drs. Judith Bohan

Rapportage verkennend kleuronderzoek & behanginventarisatie
interieur Tweede Kamer complex, gebouwdeel J te 's-Gravenhage

drs. Judith Bohan

Afbeeldingen titelpagina:

1. detail verkennend kleuronderzoek op natuurstenen zuil en smeedijzeren trapbaluster, bibliotheek trappenhuis, J.03.1.12, voormalig Departement van Justitie, Tweede Kamer complex, gebouwdeel J, 25 augustus 2020, foto auteur,
2. NCS kleurencodes vrijgelegde afwerkstadia in gangen en trappenhuis, voormalig Departement van Justitie, Tweede Kamer complex, gebouwdeel J, 28 augustus 2020, foto auteur,
3. zwart-wit foto gewelven plafond in ronde trappenhuis naar ontwerp van Cornelis Hendrik Peters (1847-1932), na 1883, fotograaf W. Kramer, coll. RCE, documentnr. 37.931, foto met dank aan **10.2.e Wob**,
4. goudleerimitatie papierbehang naar ontwerp van Paul Balin (1832-1898), nr. 5082 PB, 1874-1877, voormalige kamer van Minister J.01.0.03,
5. goudleerimitatie papierbehang naar ontwerp van Paul Balin (1832-1898), nr. 4717 PB, circa 1870, erkerkamer, voormalige zaal van Ministerraad J.01.0.05,
6. goudleerimitatie papierbehang naar ontwerp van Paul Balin (1832-1898), nr. 4954 PB, voor 1873, hoekvertrek, voormalige kamer van Secretaris-Generaal J.01.0.07
7. goudleerimitatie papierbehang naar ontwerp van Paul Balin (1832-1898), nr. 5422 PB, circa 1870, erkerkamer, voormalige Zaal van Hoge Raad van Adel J.02.2.03
8. goudleerimitatie papierbehang naar ontwerp van Paul Balin (1832-1898), nr. 4976 PB, circa 1870, voorstel huidige kantoorruimtes gelegen op eerste en tweede verdiepingen, foto's 4-5 en 7-8 uit: tent. cat. *Schöner Schein Luxustapeten des Historismus von Paul Balin*, 2016, pp. 97, 99, 101 en 260, foto 6 coll. KIKIRPA, www.pp.kikirpa.be.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD 3

LOCATIES KLEURONDERZOEK & BEHANGINVENTARISATIE 4

SAMENVATTING 6

TOEGEPASTE ONDERZOEKSMETHODEN 8

KORTE BESCHRIJVING BOUWGESCHIEDENIS TWEDE KAMER COMPLEX, GEBOUWDEEL J 10

RESULTATEN UIT HET VERKENNEND KLEURONDERZOEK..... 11

DEEL I..... 11

EERSTE VERDIEPING 11

1. GEPLEISTERDE WAND & TEGELLAMBRISERING, GANG, J.01.1.09 11

2. NATUURSTENEN SCHACHT & BASEMENT, PILAAR, GANG J.01.1.07 12

3. SMEEDIJZEREN TRAPBALUSTER, GANG J.01.1.07 13

TWEDE VERDIEPING 13

4. GEPLEISTERDE WAND & NATUURSTENEN PILASTER, GANG, J.02.1.07 13

5. NATUURSTENEN RONDBOOG KOZIJNEN, DOORGANG RICHTING RONDE TRAPPENHUIS J.02.1.16 14

DERDE VERDIEPING 14

6. NATUURSTENEN GEWELVENPLAFOND & WAND, RONDE TRAPPENHUIS J.03.1.26 14

7. HOUTEN TRAPLEUNING & SMEEDIJZEREN SPILTRAP, RONDE TRAPPENHUIS J.03.1.26 16

8. NATUURSTENEN SCHACHT & BASEMENT, PILASTER, VESTIBULE TRAPPENHUIS J.03.1.30 17

9. SMEEDIJZEREN TRAPBALUSTER, VESTIBULE TRAPPENHUIS J.03.1.30 18

10. NATUURSTENEN KAPITEEL & SCHACHT, ZUIL, VESTIBULE TRAPPENHUIS J.03.1.30 18

11. GEPLEISTERDE RONDBOOG & WAND, VESTIBULE TRAPPENHUIS J.03.1.30 19

12. NATUURSTENEN DEURKOZIJN & WAND, BORDES, BIBLIOTHEEK TRAPPENHUIS J.03.1.12 19

13. NATUURSTENEN CONSOLE, BORDES, BIBLIOTHEEK TRAPPENHUIS J.03.1.12 20

14. SMEEDIJZEREN TRAPBALUSTER, BIBLIOTHEEK TRAPPENHUIS J.03.1.12 20

15. NATUURSTENEN SIERPAAL, BIBLIOTHEEK TRAPPENHUIS J.03.1.12 21

16. NATUURSTENEN BASEMENT, ZUIL, BIBLIOTHEEK TRAPPENHUIS J.03.1.12 21

DEEL II 22

BEGANE GROND..... 22

17. GEPLEISTERDE GEWELFVELDEN, PLAFOND, VOORMALIGE VESTIBULE J.00.0.01B 22

18. NATUURSTENEN RIBBEN, GEWELVENPLAFOND, VOORMALIGE VESTIBULE J.00.0.01B 23

19. NATUURSTENEN SLUITSTEEN, PLAFOND, VOORMALIGE VESTIBULE J.00.0.01B 24

20. NATUURSTENEN RONDBOGEN & PILASTERS, VOORMALIGE VESTIBULE J.00.0.01B 24

21. NATUURSTENEN ZUILEN, VOORMALIGE VESTIBULE J.00.0.01B 25

22. NATUURSTENEN DEURKOZIJNEN, VOORMALIGE VESTIBULE, J.00.0.01B 26

23. GEPLEISTERDE WAND, VOORMALIGE VESTIBULE J.00.0.01B 27

EERSTE VERDIEPING 29

24. PAPIERBEHANG WAND, HOEKVERTREK, VOORMALIGE KAMER VAN MINISTER J.01.0.03 29

25. PAPIERBEHANG WAND, ERKERKAMER, VOORMALIGE ZAAL VAN MINISTERRAAD J.01.0.05 30

26. PAPIERBEHANG WAND, HOEKVERTREK, VOORMALIGE KAMER VAN SECRETARIS-GENERAAL, J.01.0.07 31

TWEDE VERDIEPING 32

27. PAPIERBEHANG WAND, ERKERKAMER, VOORMALIGE ZAAL VAN HOGE RAAD VAN ADEL J.02.0.03 32

28. PAPIERBEHANG WAND, HUIDIGE KANTOORRUIMTES 33

Voorwoord

In opdracht van de Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Rijksvastgoedbedrijf, zijn dertien dagen besteed aan een verkennend kleuronderzoek en behanginventarisatie aan het interieur van het Tweede Kamer complex, het voormalig Departement van Justitie, gebouwdeel J, gelegen aan het Plein 2A te 's-Gravenhage. Aanvullend zijn zwart-wit foto's uit 1883 en een artikel van de architect C.H. Peters bestudeerd om een beeld te kunnen vormen van de historische afwerkingen van het interieur. Ten behoeve van de behanginventarisatie is de tentoonstellings-catalogus over het oeuvre van de beroemde Franse behangfabrikant Paul Balin (2016) geraadpleegd.

Dit onderzoek is een vervolg op het onderzoek van *De Fabryck - Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek* te Utrecht (11 februari 2013) en de bouwhistorische opname van het *Bureau Vlaardingebroek* te Utrecht (31 december 2018). Mijn dank gaat uit naar **10.2.e Wob**, architectuurhistoricus bij Van Hoogevest Architecten te Amersfoort, voor het leveren van haar voorstel ten behoeve van het kleuronderzoek (april 2020 en september 2021) en het persoonlijk toelichten van de locaties (25 augustus 2020 en 20 september 2021). Tevens zou ik **10.2.e Wob**, beiden werkzaam bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, willen bedanken voor hun vriendelijke medewerking aan dit onderzoek.

Identificatie:

Tweede Kamer complex, het voormalig Departement van Justitie, gebouwdeel J
Plein 2A
2511 CR 's-Gravenhage
rijksmonumentennummer: 17881

Gegevens opdrachtgever:

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Rijksvastgoedbedrijf
10.2.e Wob
postbus 20952
2500 EZ 's-Gravenhage

Gegevens auteur:

drs. Judith Bohan
kunsthistoricus, kleuronderzoeker en restaurator van historische afwerkingen en papierbehang
10.2.e Wob

Data op locatie kleuronderzoek:

deel I: 24 augustus t/m 3 september 2020
deel II: 20 t/m 22 september 2021

Datum concept rapportage verkennend kleuronderzoek deel I:

17 september 2020

Datum concept rapportage verkennend kleuronderzoek & behanginventarisatie deel II:

4 oktober 2021

Datum definitieve rapportage verkennend kleuronderzoek & behanginventarisatie deel I & II:

10 november 2021

Niets uit deze rapportage mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, foto kopie, microfilm of op wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Locaties kleuronderzoek & behanginventarisatie

Plattegrond begane grond

rode cirkels: locaties kleuronderzoek met verwijzing naar afb. in rode rechthoeken

Plattegrond eerste verdieping

rode cirkels: locaties kleuronderzoek met verwijzing naar afb. in rode rechthoeken,
 blauw: locaties behanginventarisatie & verwijzing naar afb. in blauwe rechthoeken,
 groen: hypothese behangsets vertrekken met beschilderde plafonds & verwijzing naar afb. in groene rechthoeken

JUDITH BOHAN INTERIEUR RESTAURATIE

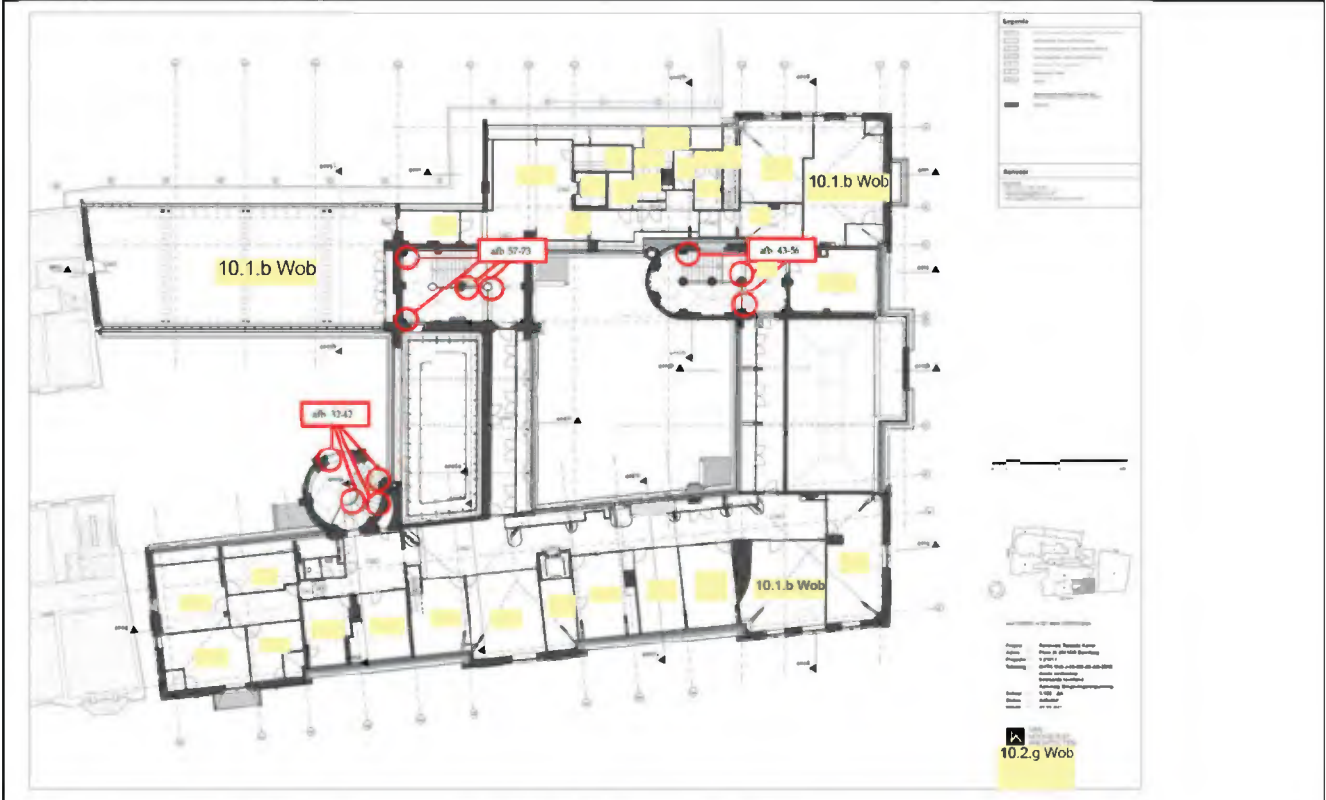
KUNSTHISTORICUS • KLEURONDERZOEKER • RESTAURATOR VAN HISTORISCHE AFWERKINGEN EN PAPIERBEHANG

Plattegrond tweede verdieping

rode cirkels: locaties kleuronderzoek met verwijzing naar afb. in rode rechthoeken,
blauw: locaties behanginventarisatie & verwijzing naar afb. in blauwe rechthoeken,
groen: hypothese behangselvotrekken met beschilderde plafonds & verwijzing naar afb. in groene rechthoeken

Plattegrond derde verdieping

rode cirkels: locaties kleuronderzoek met verwijzing naar afb. in rode rechthoeken

Samenvatting

fase geschatte omschrijving bouwgeschiedenis Tweede Kamer, vm. Departement van Justitie, gebouwdeel J
 datering NCS kleurcodes

I	1876-83	bouw naar ontwerp van Cornelis Hendrik Peters (1847-1932)
	1877	bestektekeningen & bestek "In het pleisterwerk der gangen, portalen, vestibule en trappen moeten in de specie dunne voeglijnen worden getrokken en deze later in kleur worden afgezet [...]"
	1883	zwart-wit foto's & artikel van Peters in het <i>Bouwkundig Tijdschrift</i> : "[...] geschilderd met in blokverband getrokken roodbruine voeglijnen, de zoldering bestaat uit moer- en kinderbalken met gepleisterde velden waarin op een lichten grond een bruinrood vlak-ornament is geschilderd."
		licht okergeel gepleisterde wand in blokverband & bruinrood schijnvoegwerk, gangen J.01.1.09 & J.02.1.07 NCS S 1515-Y20R & NCS S 4050-Y80R
		bruinrood, paarsbruin, okergeel & groen natuursteen, gang J.01.1.07, trappenhuisen J.03.1.30 & J.03.1.12 NCS S 4550-Y80R, NCS S 6020-R, NCS S 4030-Y20R & NCS S 6020-G10Y
		rood, bruinrood & gouden bies smeedijzeren trapbaluster, gang/trap J.01.1.07, J.03.1.30 & J.03.1.12 NCS S 4550-Y80R, NCS S 5540-Y90R & goud
		paarsbruin rood natuurstenen pilaster gang & kozijn, doorgang, trappenhuis J.02.1.07 & J.02.1.16 NCS S 3020-Y20R & NCS S 3020-Y20R
		bruinrood, paarsbruin, okergeel, grijsgroen & donker groen wand, ronde trappenhuis J.03.1.26 NCS S 4050-Y80R, NCS S 8010-Y90R, NCS S 2040-Y20R, NCS S 5020-G50Y & NCS S 6020-B90G
		zwart smeedijzeren trapbaluster & transparante vernis/lak houten trapleuning, spiltrap J.03.1.26
		natuurstenen rondbogen, sluitsteen, zuilen, pilasters & kozijnen & bruinrood voegwerk, biezen & decoraties, vestibule NCS S 4550-Y80R
		rood & groen geschilderde decoraties gepleisterde gewelfvelden, vestibule J.00.0.01b NCS S 4550-Y80R & NCS S 4030-B90G
		rood, groen & okergeel natuurstenen ribben gewelfplafond, vestibule J.00.0.01b NCS S 4550-Y80R, NCS S 4030-B90G & NCS S 4030-Y20R
		blauw, geelwit, okergeel & rood geschilderde decoraties gepleisterde wand, vestibule J.00.0.01b NCS S 5030-30G, NCS S 0907-Y10R, NCS S 2030-Y30R & NCS S 1580-Y90R
		goudleerimitatie papierbehang naar ontwerp van de Franse behangfabrikant Paul Balin, 1874-1877 wanden, hoekvertrek, voormalige kamer van Minister J.01.0.03, 1 ^e verdieping
		goudleerimitatie papierbehang naar ontwerp van de Franse behangfabrikant Paul Balin, circa 1870 wanden, erkerkamer, voormalige zaal van Ministerraad J.01.0.05, 1 ^e verdieping
		goudleerimitatie papierbehang naar ontwerp van de Franse behangfabrikant Paul Balin, voor 1873 wanden, hoekvertrek, voormalige kamer van Secretaris-Generaal J.01.0.07, 1 ^e verdieping
		goudleerimitatie papierbehang naar ontwerp van de Franse behangfabrikant Paul Balin, circa 1870 wanden, erkerkamer, voormalige Zaal van Hoge Raad van Adel J.02.2.03, 2 ^e verdieping

fase geschatte omschrijving bouwgeschiedenis Tweede Kamer, vm. Departement van Justitie, gebouwdeel J
datering NCS kleurcodes

II 1884-1935 aanleg centrale verwarming d.m.v. warm water radiatoren

bruinrood, paarsbruin, okergeel, bronsgroen & donker groen wand, ronde trappenhuis J.03.1.26
NCS S 4050-Y80R, NCS S 8010-Y90R, NCS S 2040-Y20R, NCS S 4020-G90Y & NCS S 6020-B90G

donker paarsbruin natuurstenen console, bordes, bibliotheek trappenhuis J.03.1.1
NCS S 7010-Y50R

okergroen natuurstenen zuil bruin geschilderde decoratie, vestibule J.00.0.01b
NCS S 4020-Y10R & NCS S 5040-Y60R

III 1936-1960 aanleg telefoon en elektra: afbraak originele tegellambriseringen & geschilderde imitatie natuursteenblokken met voegwerk in gangen op 1^e en 2^e verdieping (behoud eiken lambrisering) verwijdering tochtputen met tourniquets in vestibule t.b.v. huisvesting marechaussee

1951

telefooncentrale

1956

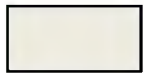
kantine en 12 werkplekken op de derde verdieping (1956),

1958-1959

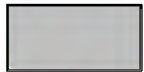
toiletten op alle verdiepingen

1960

personenlift

gebroken wit interieur

grijs, interieur

licht okergroen natuurstenen zuil fel rood geschilderde decoratie, vestibule J.00.0.01b
NCS S 3020-Y & NCS S 1580-Y80R

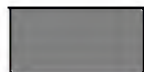
IV 1961-1988 schildersbeurt: overschildering van originele decoratieve afwerkingen

1974

overschildering van schoon metselwerk, natuursteen & pleisterwerk

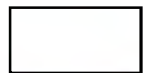

wit interieur

grijs, interieur

V 1988-1996 renovatie onder leiding van Pi B. de Bruijn: nieuw entree, toiletgroepen & loopbruggen, modern uiterlijk t.b.v. brandveiligheid & beveiliging

wit, interieur

geel, pleisterwerk en houten deuren & kozijnen

blauw, gewelvenplafond

Toegepaste onderzoeksmethoden

Met behulp van kleuronderzoek is het mogelijk om historische kleurstellingen te achterhalen.¹ Bij dit onderzoek wordt er specifiek gekeken naar de verflagen op de verschillende interieuronderdelen. Hierdoor kan er een beter beeld worden verkregen van de bouwgeschiedenis van het interieur van het Tweede Kamer complex, het voormalig Departement van Justitie. Het onderzoek is beperkt tot de vestibule, de trappenhuizen, de aangrenzende gangen gelegen op de parterre en de drie verdiepingen. Ook is er een behanginventarisatie in de hoek- en erkerkamers gelegen op de eerste en tweede verdieping uitgevoerd. De volgende locaties zullen in de volgende hoofdstukken worden behandeld (zie locaties kleuronderzoek & behanginventarisatie, pp. 4-5):

Deel I

eerste verdieping:

1. gepleisterde wand & tegellambrisering, gang, J.01.1.09;
2. natuurstenen schacht & basement, pilaar, gang J.01.1.07;
3. smeedijzeren trapbaluster, gang J.01.1.07;

tweede verdieping:

4. gepleisterde wand & natuurstenen pilaster, gang, J.02.1.07;
5. natuurstenen rondboog kozijnen, doorgang naar ronde trappenhuis J.02.1.16;

derde verdieping:

6. natuurstenen gewelvenplafond & wand, ronde trappenhuis J.03.1.26;
7. houten trapeuning & smeedijzeren spiltrap, ronde trappenhuis J.03.1.26;
8. natuurstenen schacht & basement, pilaster, vestibule trappenhuis J.03.1.30;
9. smeedijzeren trapbaluster, vestibule trappenhuis J.03.1.30;
10. natuurstenen kapiteel & schacht, zuil, vestibule trappenhuis J.03.1.30;
11. gepleisterde rondboog & wand, vestibule trappenhuis J.03.1.30;
12. natuurstenen deurkozijn & wand, bordes, bibliotheek trappenhuis J.03.1.12;
13. natuurstenen console, bordes, bibliotheek trappenhuis J.03.1.12;
14. smeedijzeren trapbaluster, bibliotheek trappenhuis J.03.1.12;
15. natuurstenen sierpaal, bibliotheek trappenhuis J.03.1.12;
16. natuurstenen basement, zuil, bibliotheek trappenhuis J.03.1.12;

Deel II

begane grond:

17. gepleisterde gewelvvelden, plafond, voormalige vestibule J.00.0.01b;
18. natuurstenen ribben gewelvenplafond, voormalige vestibule J.00.0.01b;
19. natuurstenen sluitsteen, plafond, voormalige vestibule J.00.0.01b;
20. natuurstenen rondbogen & pilasters, voormalige vestibule J.00.0.01b;
21. natuurstenen zuilen, voormalige vestibule J.00.0.01b;
22. natuurstenen deurkozijnen, voormalige vestibule J.00.0.01b;
23. gepleisterde wand, voormalige vestibule J.00.0.01b;

eerste verdieping:

24. papierbehang wand, hoekvertrek, voormalige kamer van Minister J.01.0.03;
25. papierbehang wand, erkerkamer, voormalige zaal van Ministerraad J.01.0.05;
26. papierbehang wand, hoekvertrek, voormalige kamer van Secretaris-Generaal, J.01.0.07;

tweede verdieping:

27. papierbehang wand, erkerkamer, voormalige zaal van Hoge Raad van Adel J.02.0.03;
28. papierbehang wand, huidige kantoorruimtes.

¹ Zie voor meer informatie over kleuronderzoek: *RDMZ info Restauratie en beheer*, nr. 25, juli 2001, 2^e druk oktober 2005.

Bij een verkennend kleuronderzoek wordt door middel van 'sonderingen' een eerste indruk gekregen van de geschilderde afwerkingsgeschiedenis van het interieur, voor zover nog aanwezig. Een sondering wordt gedaan met behulp van een scalpel, meestal daar waar reeds door schade een lacune in het lagenpakket is opgetreden. Indien mogelijk wordt op de relevante onderdelen een 'kleurtrap' of 'stratigrafie' gemaakt, waarbij met behulp van een scalpel trapsgewijs een verflakje wordt vrij gelegd van circa 2-3 cm² groot. Hierdoor ontstaat er een chronologische uitmontering van de nog aanwezige verflagen.

De verflagen kunnen in het verleden zijn verstoord door plaatselijke reparaties, het loslaten van verflagen van de drager of door het schuren, het afbijten of het afbranden van verflagen. Om te verifiëren of op de verschillende onderdelen mogelijk een kleurdifferentiatie is toegepast, wordt een 'doorlopend kleurolak' uitgevoerd.

De samenvatting voorin toont de resultaten van het onderzoek in een tabelvorm. In deze tabel worden de afwerkingen in kleur weergegeven. Daarbij zijn van de vrijgelegde afwerkstadia de NCS kleurcodes opgenomen, die in rood zijn aangeduid.² De vrijgelegde verflagen dienen enkele weken aan het daglicht blootgesteld om de juiste kleuren te kunnen bepalen.³ Onderaan de tabel worden foto's van goudleerimitatie behangsels naar ontwerp van de Franse behangfabrikant Paul Balin (1832-1898) weergegeven die aan de hand van de oude foto's uit 1883 zijn herkend.

Aanvullend kunnen er verfmonsters worden genomen om in het laboratorium van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amsterdam te laten onderzoeken. Met behulp van laboratoriumonderzoek is het mogelijk om de gebruikte pigmenten, kleurstoffen en bindmiddelen te identificeren en in de meeste gevallen ook te dateren. Daarnaast kunnen grondlagen van toplagen en vuillagen worden onderscheiden, waarbij de laagopbouw nog beter in beeld kan worden gebracht. Ook kunnen verguldingen en dunne transparante vernislagen worden herkend, die soms met het blote oog lastiger te zien zijn. Tot slot kunnen verkleuringen van pigmenten en kleurstoffen worden geanalyseerd. Navraag heeft geleerd dat de wachttijd circa vier maanden bedraagt.

In bepaalde situaties is het vrijleggen van kleine kleurtrapjes onvoldoende. Om dit beter in beeld te brengen worden grotere kleurvensters gemaakt. Dit is vooral van belang bij decoratieve schilderijen, zoals sjabloneringen, trompe-l'oeil schilderijen, hout- en marmerimitaties. Het uitvoeren van een dergelijk kleurvenster kan tijdrovend zijn. Daarbij is het van belang om een juiste methodiek te achterhalen om de verflagen zo goed mogelijk vrij te leggen. Er wordt aanbevolen om voorafgaand een proef te laten plaatsvinden met verschillende methodes en materialen, zodat de resultaten in het restauratieplan kunnen worden opgenomen.

Ter ondersteuning van het materiaaltechnisch onderzoek is het nuttig om de onderzoeksresultaten te koppelen aan archief- en literatuuronderzoek. Aanvullende informatie kan worden verkregen door middel van oude bestekken, bouwtekeningen, foto's, tekeningen, schilderijen, correspondentie, enz. Hierdoor kan de bouw-, verbouw- en gebruiksgeschiedenis van een gebouw nog beter in kaart worden gebracht.

---

² Natural Color System is een internationaal erkend kleursysteem en bevat 1950 NCS kleuren. Zie voor meer informatie over een NCS kleurenwaaier: het Nederlands Kleuren Centrum: tel.: (075) 616 99 77, email: info@ncsdesigntools.nl, internet: www.ncsdesigntools.nl.

³ "Vooral olieverven hebben de eigenschap om, afgedekt met een nieuwe verflaag, te vergelen of te verdonkeren. Door de kleurtrappen enige weken aan ultraviolette straling bloot te stellen trekt dat enigszins bij, zodat er een betere kleurindruk te krijgen is", citaat afkomstig uit: RDMZ info Restauratie en beheer, nr. 25, juli 2001, 2^e druk oktober 2005, p. 4.

Korte beschrijving bouwgeschiedenis Tweede Kamer complex, gebouwdeel J

Het Tweede Kamer complex, het voormalig Departement van Justitie, gebouwdeel J, is naar ontwerp van de architect Cornelis Hendrik Peters (1847-1932) tussen 1876-1883 gebouwd. Uit de bouwtijd dateert het bestek en de bestektekeningen uit 1877 (zie samenvatting, fase I, rood gemarkeerd). Er wordt hierin voorgeschreven:

*“In het pleisterwerk der gangen, portalen, vestibule en trappen moeten in de specie dunne voeglijnen worden getrokken en deze later in kleur worden afgezet, volgens nadere opgave”.*⁴

Een tweede belangrijke bron is een reeks van zwart-wit foto's uit 1883 waarop de oorspronkelijke afwerking van het interieur wordt weergegeven (titelpagina, afb. 2). Helaas is deze afwerking nog niet compleet voltooid, aangezien de werkzaamheden in het gebouw nog in volle gang zijn tijdens de opnames.⁵

De laatste bron betreft een artikel geschreven door Peters in het *Bouwkundig Tijdschrift* uit hetzelfde jaar.⁶ Specifiek over de kleur van het voegwerk en het plafond staat hierover het volgende vermeld:

*“[...] geschilderd met in blokverband getrokken roodbruine voeglijnen, de zoldering bestaat uit moeren kinderbalken met gepleisterde velden waarin op een lichten grond een bruinrood vlak-ornament is geschilderd.”*⁷

Deze roodbruine voeg loopt als een rode draad door het interieur van het gebouw.

Rond 1935 wordt overgegaan op centrale verwarming met gebruik van warm water radiatoren (zie samenvatting, fase II, blauw gemarkeerd).⁸ Een plattegrond uit 1883 toont de oude situatie toen het gebouw werd verwarmd met behulp van zogenoemde “*caloriferes*”. Helaas is er verder niets bekend over deze oorspronkelijke hete luchtverwarming. Wel zijn er op enkele plekken nog de oude roosters van de hete luchtverwarming bewaard gebleven.

In de derde fase tussen 1936-1960 wordt de porte-cochère vervangen door een tochtsluis met twee deuren en een draaideur (zie samenvatting, fase III, groen gemarkeerd).⁹ Later volgen de modernisering en zoals een telefooncentrale (1951), een kantine (1956), twaalf werkplekken op de derde verdieping (1956), toiletten op alle verdiepingen (1958-1959) en een personenlift (1960). De aanleg van telefoon en elektra heeft vermoedelijk ertoe geleid dat de oorspronkelijke tegellambriseringen en geschilderde imitatie natuursteenblokken met voegwerk in de gangen op de eerste verdieping zijn verdwenen. Hoewel de eiken lambriseringen op de tweede verdieping gespaard zijn gebleven geldt dat niet voor de hierboven gelegen imitatie natuursteenblokken met voegwerk.

De volgende fase uit 1961-1988 is grotendeels beeldbepalend geweest voor het huidige beeld van het interieur (zie samenvatting, fase IV, oranje gemarkeerd). Vrijwel alle historische afwerkingen zijn in deze fase onder een nieuwe verflaag verdwenen. In 1974 is grotendeels het schoon metselwerk, natuursteen en pleisterwerk met de verfkwaast behandeld.¹⁰

Tijdens de laatste fase omstreeks 1990 ondergaat het gebouw een grootscheepse renovatie naar ontwerp van Pi B. de Bruijn (zie samenvatting, fase V, geel gemarkeerd). Naast het aanbrengen een nieuw entree, toiletgroepen en loopbruggen krijgt het pand vanwege de nieuwe eisen van brandveiligheid en beveiliging een modern uiterlijk.¹¹

⁴ Vriendelijke mededeling, 10.2.e Wob, d.d. 1 september 2020.

⁵ De Fabryck, Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek, *Demarcatie rapport Binnenhofcomplex, Tweede Kamer der Staten-Generaal: Gebouw J: Voormalig Ministerie van Justitie*, Utrecht 11 februari 2013, p. 14.

⁶ Met dank aan 10.2.e Wob, d.d. 26 augustus 2020.

⁷ C.H. Peters, *Het Nieuwe Departement van Justitie te 's-Gravenhage'*, in: *BOUWKUNDIG tijdschrift*, (1883), p. 44.

⁸ Zie noot 5, pp. 59-60.

⁹ Zie noot 5, pp. 68-73.

¹⁰ Zie noot 5, p. 79.

¹¹ Zie noot 5, pp. 80-81.

Resultaten uit het verkennend kleuronderzoek

Deel I

eerste verdieping

1. gepleisterde wand & tegellambrisering, gang, J.01.1.09

Op de gepleisterde wand in de gang gelegen op de eerste verdieping is een groot kijkvenster gemaakt, waar een licht okergele geschilderde blokverband met een roodbruine schijnvoeg is gevonden (afb. 1 en locaties kleuronderzoek, p. 4). Deze roodbruine voeg is in de specie getrokken om de suggestie van gestapelde stenen blokken te wekken en dateert zeer waarschijnlijk uit de bouwtijd (zie samenvatting, fase I, rood gemarkeerd). Interessant is dat deze roodbruine voeg zowel in het bestek als in een artikel van de architect uit 1883 specifiek wordt genoemd. Peters beschrijft deze als volgt:

“[...] geschilderd met in blokverband getrokken roodbruine voeglijnen [...]”¹²

1. locatie kleuronderzoek gepleisterde wand, gang, J.01.1.09, met rode en blauwe rechthoeken aangegeven door auteur
2. detail licht okergele afwerking (laag 1) op witte pleisterlaag (laag 0), blokverband, met kleurcode NCS S 1515-Y20R
3. detail witte pleisterlaag (laag 0) op plek van voormalig betegelde lambrisering, foto's auteur

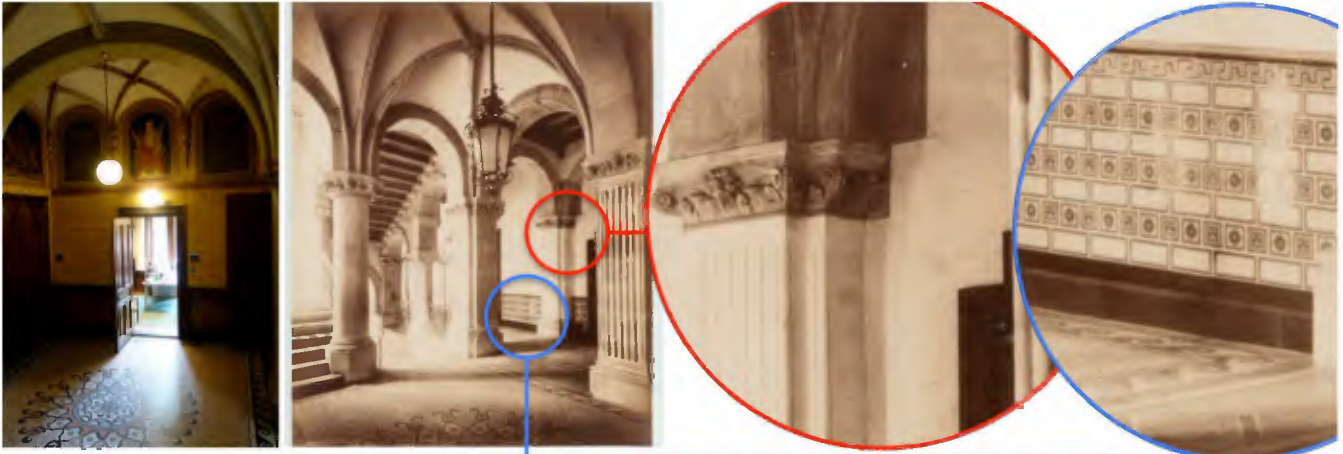
Er is in een later stadium een reconstructie van deze schijnmuur gemaakt (afb. 1, links). Bij nadere bestudering blijkt dat niet alleen dat het patroon van het blokverband afwijkt van het origineel, maar ook de afmetingen en de kleuren (afb. 1, rode rechthoek en afb. 2). De oorspronkelijke afmetingen zijn groter (grote blokken 29 x 91 cm en kleine blokken 14 x 44,5 cm) met dunne voegen (horizontale voeg 3 mm en verticale voeg van 2 mm). Bij de reconstructie zijn de grote blokken in breedte verkleind (29 x 49 cm) en de kleine blokken vergroot (13,5 x 49 cm) met een dikke horizontale en verticale voeg (5 mm). De vrijgelegde okergeel blokverband met roodbruine schijnvoeg komt overeen met de geschilderde wand in het hiernaast gelegen gang tegenover de vestibuletrap (vergelijk afb. 1, rechts en afb. 2 met afb. 4).

Helaas zijn er op de lambrisering geen historische afwerkingen aangetroffen (afb. 1, blauwe rechthoek en afb. 3). Ten gevolge van de aanleg van telefoon- en elektrabekabeling in de wanden zijn alle geschilderde imitatie blokken met schijnvoegwerk en oorspronkelijke tegellambriseringen in de gangen op de eerste verdieping verdwenen (zie samenvatting, fase III, groen gemarkeerd).¹³ Echter op een zwart-wit foto van de vestibuletrap gezien vanaf het portaal uit 1883 is een blokverband met een verdiepte schijnvoeg zichtbaar (afb. 5 rode cirkel en afb. 6). Een uitvergroting van de wand toont op de onderzone een betegelde lambrisering (afb. 5 blauwe cirkel en afb. 7). Deze tegels hebben een licht blokverband voorzien van donkere voegen.¹⁴

¹² C.H. Peters, Het Nieuwe Departement van Justitie te 's-Gravenhage', in: *BOUWKUNDIG tijdschrift*, (1883), p. 44.

¹³ Zie noot 5, pp. 68-73.

¹⁴ De leverancier van de tegellambriseringen op de eerste verdieping is de gebroeders Tichelaar uit Makkum, zie noot 5, p. 7.

4. okergele blokken en roodbruine schijnvoegen i.c.m. decoratieve schilderingen, houten deuren, koperen hang- en sluitwerk en terrazzovloer gang J.01.1.09, gezien vanaf vestibule trappenhuis, foto auteur
5. zwart-wit foto Vestibuletrap gezien op het portaal 1^e verdieping, 1883, coll. RCE, OF-11372, met rode en blauwe cirkels aangegeven door auteur
6. detail lichte blokken en donkere schijnvoegen, uitvergroting zwart-wit foto Vestibuletrap vanaf portaal 1^e verdieping, 1883, coll. RCE, OF-11372
7. detail voormalig betegelde lambrisering, uitvergroting zwart-wit foto Vestibuletrap vanaf portaal 1^e verdieping, 1883, coll. RCE, OF-11372

2. natuurstenen schacht & basement, pilaar, gang J.01.1.07

Op de natuurstenen pilaar op de gang van de eerste verdieping naast het bibliotheek trappenhuis zijn kijkvensters op de schacht en het basement van de pilaar gemaakt (afb. 8, rode en blauwe rechthoeken en locaties kleuronderzoek, p. 4). Er is een bruinrode schijnvoeg gevonden die zowel horizontaal op in het midden van de pilaar als aan de onderzijde is vrijgelegd (afb. 8, rode rechthoeken en afb. 9 en 10). Ter verduidelijking zijn deze bruinrode voegen met rode pijlen aangegeven. Op het basement is een gedifferentieerde afwerking gevonden, bestaande uit een paarsbruine bies, in combinatie met een okergele afwerklaag op de bolprofielen en een groene afwerklaag op het holprofiel (afb. 8, blauwe rechthoek en afb. 11). De paarsbruine bies zijn met een blauwe pijlen gemarkeerd.

8. locatie kleuronderzoek natuurstenen pilaar, gang J.01.1.07, met rode en blauwe rechthoeken aangegeven door auteur
9. detail geschilderde rode voeg op grijze schacht van pilaar
10. detail geschilderde rode voeg achter elektraleiding, schacht boven basement van pilaar
11. detail geschilderde paarsbruine bies, okergele bolprofiel en groene holprofiel, basement van pilaar, foto's auteur

Op een oude zwart-wit foto van het vestibule trappenhuis gezien vanaf eerste bordes wordt de situatie uit 1883 weergegeven (afb. 12). Dat er geen afwerking op de pilaren en zuilen zichtbaar is, kan worden verklaard omdat het schilderwerk nog niet voltooid was tijdens de opnames. Wel is op de wanden van het trappenhuis een blokverband met donkere voeg afgebeeld (afb. 12, rode cirkel en afb. 13). Ook hier zijn dezelfde wandtegels als in de gangen van de vestibule op de eerste verdieping te herkennen (vergelijk afb. 7 met afb. 14). Interessant is dat de smeedijzeren en koperen kapstok uit de bouwtijd bewaard gebleven (vergelijk afb. 14, zwarte pijl met afb. 15).

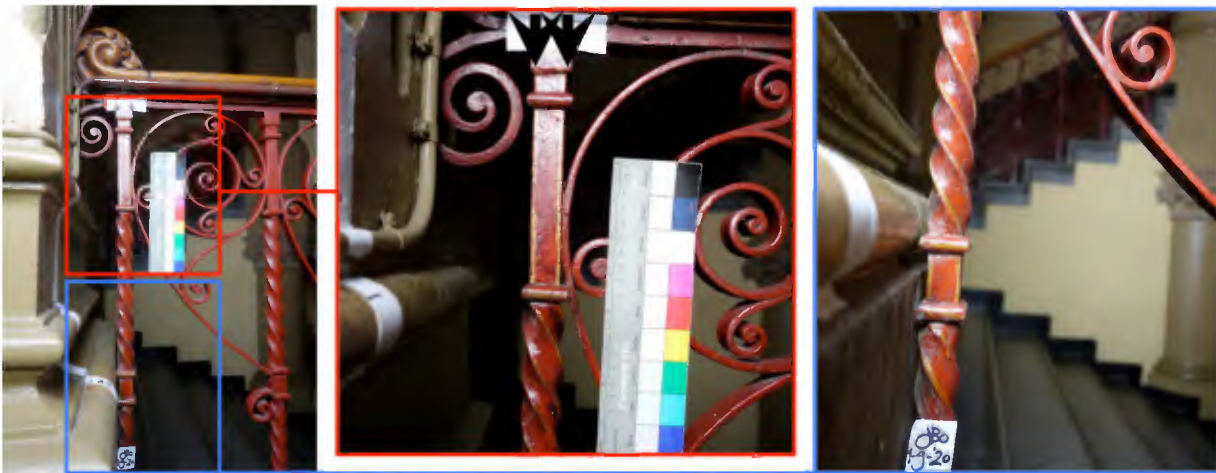
12. zwart-wit foto uit 1883, J.01.1.07, donkere voegen, kleurnuances en betegelde lambrisering, met rode en blauwe cirkels aangegeven door auteur
 13. detail donkere voegen, zwart-wit foto *vestibule trap gezien op het 1^e bordes*, 1883, coll. RCE, OF-11371

14. detail hoge betegelde lambrisering en ijzeren kapstok, zwart-wit foto *vestibule trap gezien op het 1^e bordes*, 1883, coll. RCE, OF-11371

15. detail smeedijzeren en koperen kapstok, in de huidige situatie gelegen op de gang, eerste verdieping, foto auteur

3. smeedijzeren trapbaluster, gang J.01.1.07

Op de smeedijzeren trapbaluster zijn op de linker spijl twee kijkvensters gemaakt (afb. 16, rode en blauwe rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 4). Op de ijzeren drager ligt een rode afwerking met een roodbruine patinering (afb. 17 en 18). Hierop ligt een goudkleurige bies die zowel langs de verticale delen als op de gedraaide delen is aangetroffen (afb. 17, zwarte pijlen boven en afb. 18). Bij de huidige rode overschildering zijn de roodbruine patinering en vergulding verdwenen (afb. 16, rechts).

16. locatie kleuronderzoek smeedijzeren trapbalustrade, gang J.01.1.07, met rode en blauwe rechthoeken aangegeven door auteur

17. detail roodbruine afwerking en gouden bies met zwarte pijlen aangegeven door auteur, smeedijzeren trapbalustrade, boven

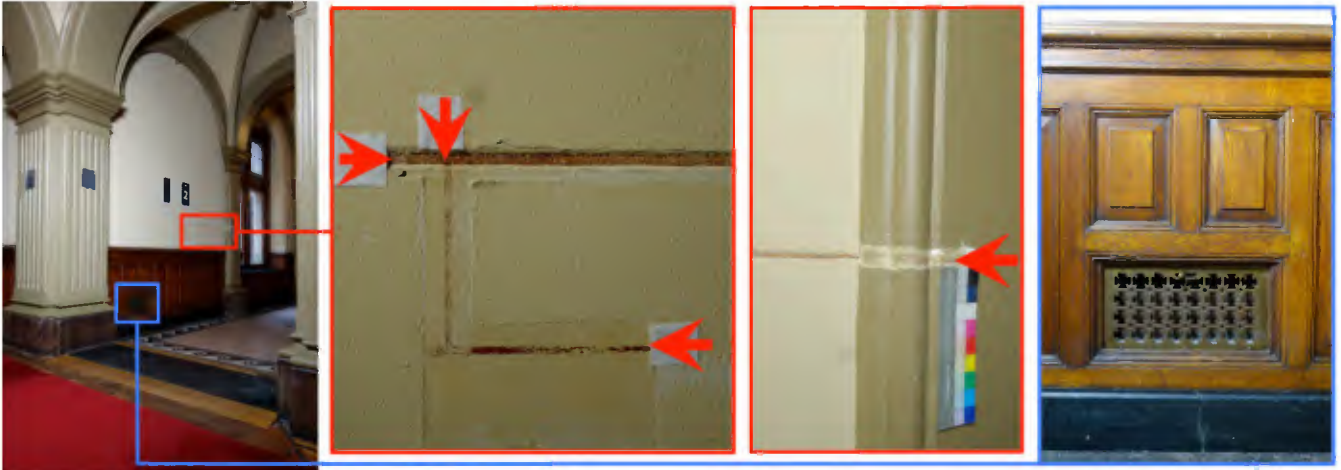
18. detail roodbruine afwerking en gouden bies op verticale en gedraaide delen, smeedijzeren trapbalustrade, onder, foto's auteur

tweede verdieping

4. gepleisterde wand & natuurstenen pilaster, gang, J.02.1.07

Er zijn een verdieping hoger kijkvensters op de wand en de pilaster van de gang gemaakt (afb. 19, rode rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 5). Op deze plek is dezelfde licht okergele blokverband met roodbruine schijnvoeg als op de wand van de gang op de eerste verdieping gevonden (vergelijk afb. 2 en 4 met afb. 20). Opvallend is dat de horizontale schijnvoeg doorloopt in de hier-naast gelegen natuurstenen pilaster (afb. 19, rode rechthoek en afb. 20). Opvallend is dat de geschilderde voegen van de smalle blok niet in de specie zijn getrokken, dat mogelijk een latere aanvulling betreft. In de eikenhouten lambrisering is een koperen rooster van het voormalig hete luchtverwarming opgenomen, die nog uit de bouwtijd dateert (afb. 19, blauwe rechthoek en afb. 22).

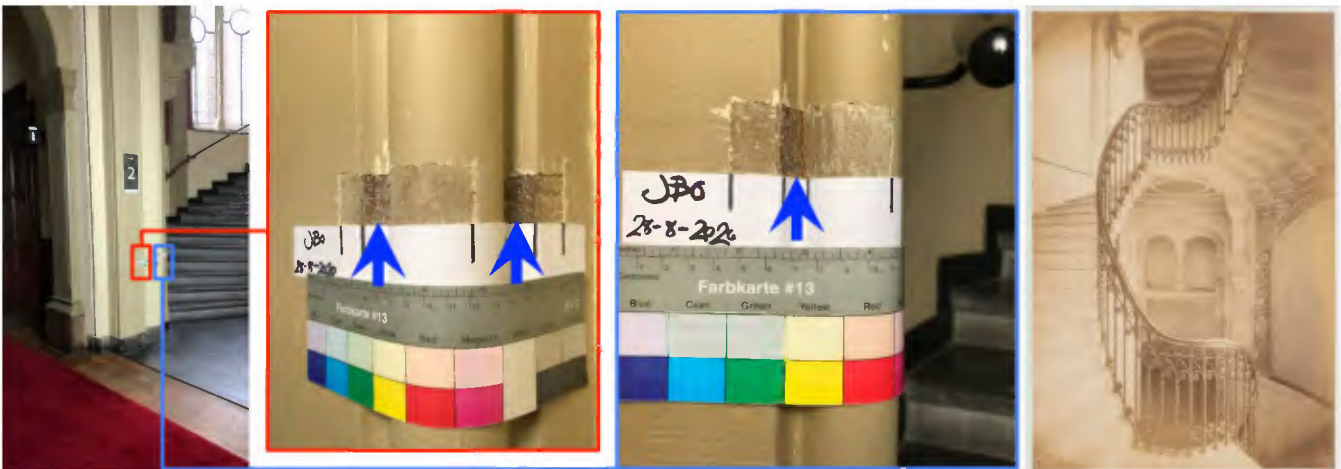

19. locatie kleuronderzoek gepleisterde wand & pilaster, gang J.02.1.07, met rode en blauwe rechthoeken aangegeven door auteur
 20. detail licht okergele blokverband met roodbruine schijn voegwerk met rode pijlen aangegeven door auteur, gepleisterde wand & pilaster, gang
 21. detail doorlopende roodbruine schijn voegwerk met rode pijl aangegeven door auteur, gepleisterde wand & natuurstenen pilaster, gang
 22. detail koperen rooster van voormalig luchtverwarming, houten lambrisering, gang, foto's auteur

5. natuurstenen rondboog kozijnen, doorgang richting ronde trappenhuis J.02.1.16

Op de stenen drager van de kozijnen richting het ronde trappenhuis zijn drie doorlopende kijkvensters gemaakt (afb. 23, rode en blauwe rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 5). Op de dieper gelegen delen is een paarsbruine bies gevonden (afb. 24, 25 en 26, blauwe pijlen). De overige onderdelen van de doorgang zijn van oorsprong onbeschilderd geweest. Dit is ook af te leiden van een zwart-wit foto uit 1883 waarop onbeschilderd materialen zijn weergegeven zoals: de lichte (grijze) natuursteenblokken in combinatie met donker (paarsbruine) biezen, het donker (rode) baksteen met witte voegen en de donker smeedijzeren spiltrap met een houten leuning (afb. 26).

23. locatie kleuronderzoek natuurstenen kozijn doorgang ronde trappenhuis J.02.1.16, met rode en blauwe rechthoeken aangegeven door auteur
 24. detail paarsbruine bies met blauw pijlen aangegeven door auteur, holprofiel, kozijn doorgang naar ronde trappenhuis, gang
 25. detail paarsbruine bies met blauw pijl aangegeven door auteur, holprofiel, kozijn van ronde trappenhuis, foto's auteur
 26. zwart-wit foto uit 1883, J.01.2.05 en J.02.2.05, donkere voegen en lichte blokverband i.c.m. onbeschilderd metselwerk, coll. RCE, OF-11388

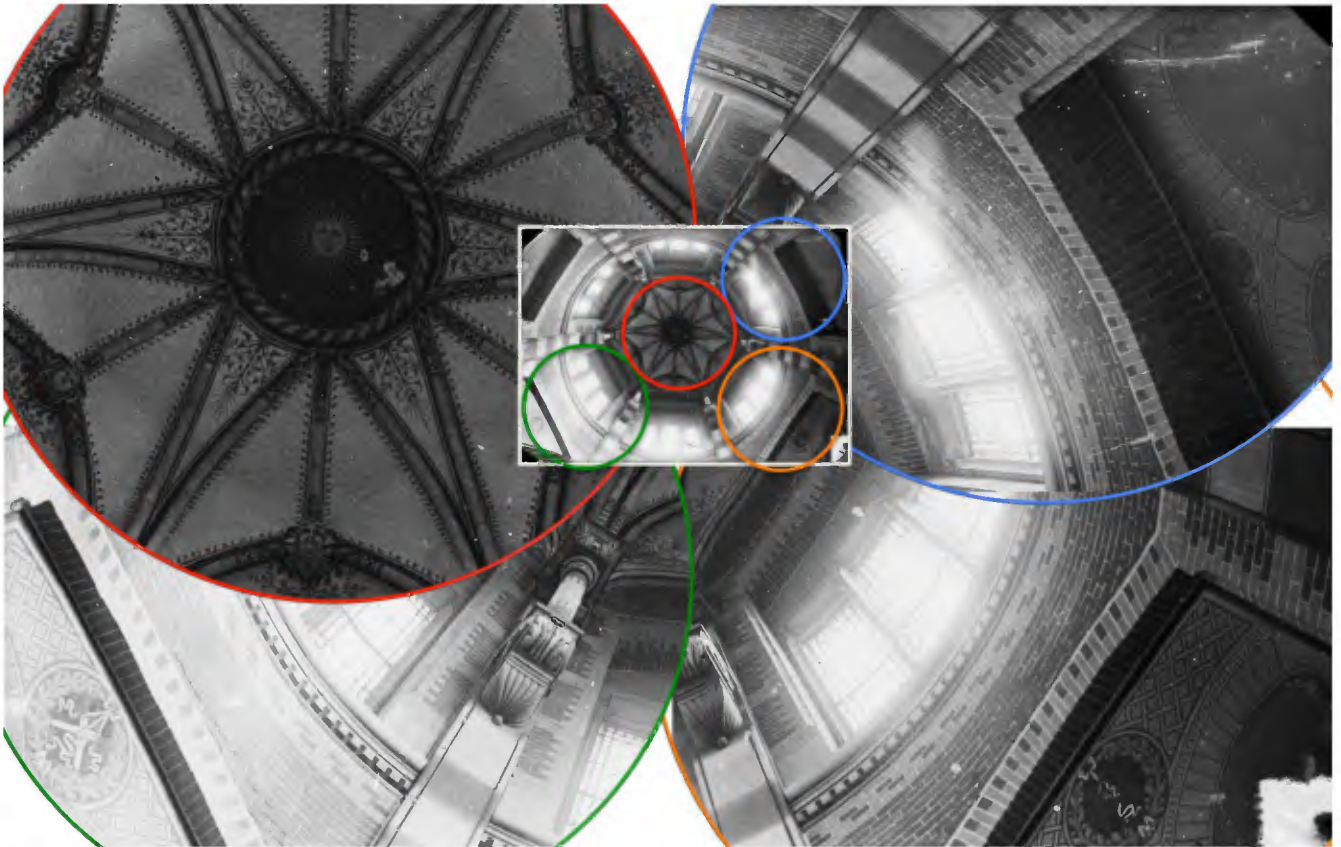
derde verdieping

6. natuurstenen gewelvenplafond & wand, ronde trappenhuis J.03.1.26

Een tweede foto van dit trappenhuis toont aan dat de hoger gelegen gewelvenplafond en wandvlakken van rijk decoratief schilderwerk voorzien zijn geweest (titelpagina, afb. 3 en afb. 27). Vermoedelijk dateert deze zwart-wit foto van na 1893 aangezien dit schilderwerk op de overige foto's nog niet wordt weergegeven. Uitvergrotingen laten zien waar aanvullend kleurhistorisch onderzoek wenselijk is zoals: het gewelvenplafond, de wanden onder de vensters, de pilaren, de kapitelen en de daarboven gelegen zuilen (afb. 27, gekleurde cirkels en afb. 28-31).

JUDITH BOHAN INTERIEUR RESTAURATIE

KUNSTHISTORICUS • KLEURONDERZOEKER • RESTAURATOR VAN HISTORISCHE AFWERKINGEN EN PAPIERBEHANG

27. zwart-wit foto *Interieur koepel*, fotograaf W. Kramer, 1883 of later, coll. RCE, 37.931, met gekleurde cirkels aangegeven door auteur

28. detail beschilderd gewelvenplafond, uitvergroting zwart-wit foto *Interieur koepel*, 1883 of later, coll. RCE 37.931, rode cirkel

29. beschilderd wand onder vensters, uitvergroting zwart-wit foto *Interieur koepel*, 1883 of later, coll. RCE 37.931, blauwe cirkel

30. beschilderd wand onder vensters, pilaster en console met zuil, uitvergroting zwart-wit foto *Interieur koepel*, 1883 of later, coll. RCE, groene cirkel

31. beschilderd wand onder vensters, pilaster en console met zuil, uitvergroting zwart-wit foto *Interieur koepel*, 1883 of later, coll. RCE, oranje cirkel

Op het wandvlak links van de gangdeur is een kleurtrap gemaakt waar in totaal zes verflagen zijn vrijgelegd (afb. 32, rode rechthoek, afb. 33 en locaties kleuronderzoek, p. 5). Het eerste afwerkstadium bestaat uit een lichte grondlaag en een okergele afwerklaag (afb. 32, laag 1-2). Hierop ligt een reeks van moderne verf-lagen, variërend van crème tot lichtgeel (afb. 32, laag 3-6). Interessant is dat het okergeel ook links op de wand is aangetroffen (afb. 32, blauwe rechthoek en afb. 34). Het kijkvenster toont een decoratieve schildering met een donkergroene sjablonering (afb. 33, oranje cirkel en afb. 34).

32. locatie kleuronderzoek gepleisterde wand, links deur naar gang, J.03.1.26, met rode en blauwe rechthoeken aangegeven door auteur

33. detail kleurtrap met 6 verflagen, midden van wand, links deur naar gang

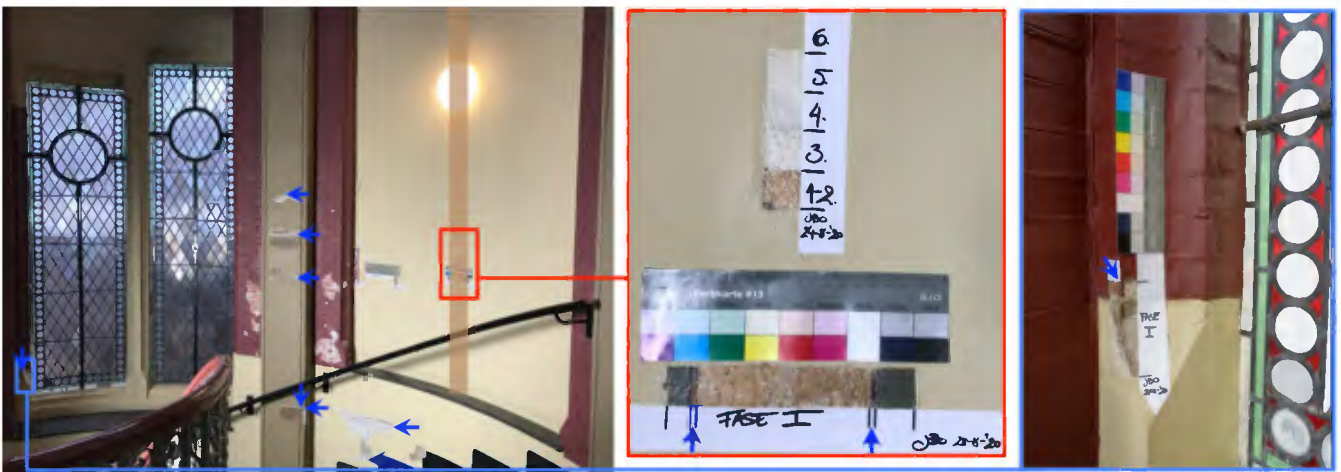
34. detail doorlopende kijkvensters met twee uitmonsteringen, paarsbruine bies met blauw pijlen aangegeven door auteur, links deur naar gang

35. detail donkergroene sjablonering op bronsgroene fond (fase II) en grijsgroene fond (fase I), wand, links deur naar gang, foto's auteur

Uit de bouwtijd dateert de eerste donkergroene sjablonering op een grijsgroene fond (afb. 34, fase I). Deze herhaalt zich in een bronsgroene kleurstelling (afb. 34, fase II). Bij nadere bestudering toont de tweede sjablonering een grovere penseelstreek dan de eerste uit de bouwtijd (afb. 34, oranje cirkel en afb. 35).

Vervolgens is er een kijkvenster in het midden van de wand gemaakt, waar als eerste afwerking een okergeel vlakverdeling, twee grijsgroene velden en twee paarsbruine biesjes zijn gevonden (afb. 36, rode rechthoek en afb. 37). De vlakverdeling is de herleiden van het hiernaast gelegen venster met een stenen middenstijl met twee vensters (afb. 36, links met okergele lijn, rechts). Interessant is dat de kleuren van het glas-in-lood fraai overeenkomen met de vrijgelegde verflagen (vergelijk afb. 34, 35 en 37 met afb. 36 en 38). Deze hypothese kan worden onderbouwd met de zwart-wit foto uit 1883 waarop dezelfde indeling van de wanden is vastgelegd (vergelijk afb. 27, blauwe cirkel en afb. 29 met afb. 36 en 37).

36. locatie kleuronderzoek wand, en stenen vensterkozijn, met rode en blauwe rechthoeken, okergele vlakverdeling en geschilderde paarsbruine biesjes met blauwe pijlen aangegeven door auteur

37. detail kleurtrap en kijkvenster, midden van wand, paarsbruine bies met blauwe pijlen aangegeven door auteur

38. detail geschilderde paarsbruine bies met blauwe pijl aangegeven door auteur, rand stenen vensterkozijn, foto's auteur

Op het stenen vensterkozijn is een paarsbruine bies gevonden (afb. 36, blauwe rechthoek). Deze paarsbruine bies is ook op de pilaster en het basement aangetroffen (afb. 36, blauwe pijlen). Op de oude foto wordt een afwisselend licht en donker blokverband op de pilaster afgebeeld (afb. 27, blauwe, groene en oranje cirkels en afb. 29, 30 en 31). Ook is hierop zichtbaar dat het metselwerk oorspronkelijk onbeschilderd is geweest in combinatie met een lichte voeg.

7. houten trapleuning & smeedijzeren spiltrap, ronde trappenhuis J.03.1.26

Op de houten trapleuning en het smeedijzeren hek van de spiltrap zijn enkele kleurtrappen gemaakt (afb. 32, rode rechthoek, afb. 33 en locaties kleuronderzoek, p. 5). Op de trapleuning zijn in totaal vier verflagen gevonden in de kleuren transparant bruin, wit, blauw en bruin (afb. 33, blauwe cirkel en afb. 34). De trapleuning is oorspronkelijk van een transparante vernis- of laklaag voorzien geweest zoals op de zwart-wit foto uit 1883 is afgebeeld (afb. 26). Op de ijzeren drager van het hekwerk zijn onder de huidige grijsgroene afwerking twee verflagen gevonden namelijk een rode loodmenie verflaag en een zwarte afwerklaag (afb. 33, oranje cirkel en afb. 35). Deze zwarte kleurstelling dateert vermoedelijk uit de bouwtijd en is op de zwart-wit foto uit 1883 zichtbaar (afb. 26).

39. locatie kleuronderzoek trapleuning en spiltrap tegenover deur naar gang, J.03.1.26, met rode rechthoek aangegeven door auteur
 40. uitvergroting kleurtrappen op trapleuning en spiltrap, tegenover deur naar gang, met blauwe en oranje cirkels aangegeven door auteur
 41. detail kleurtrap met 4 verflagen, houten trapleuning, tegenover deur naar gang
 42. detail kleurtrap met 2 verflagen, smeedijzeren spiltrap,, tegenover deur naar gang, foto's auteur

8. natuurstenen schacht & basement, pilaster, vestibule trappenhuis J.03.1.30

Op de hoekbeschermer van de natuurstenen pilaster rechts van de deur naar de gang is een kijkvenster gemaakt (afb. 43, rode rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 5). Als eerste uitmonstering is een rode bies die doorloopt op de hoekbeschermer (afb. 44, rode pijl). De stenen drager is oorspronkelijk niet beschilderd geweest zoals op het kozijn van de rondboog van het ronde trappenhuis op de tweede verdieping is vrijgelegd (vergelijk afb. 24 en 25 met afb. 44). Deze rode bies op de pilaster wijkt in kleur af van het paarsbruin op het kozijn.

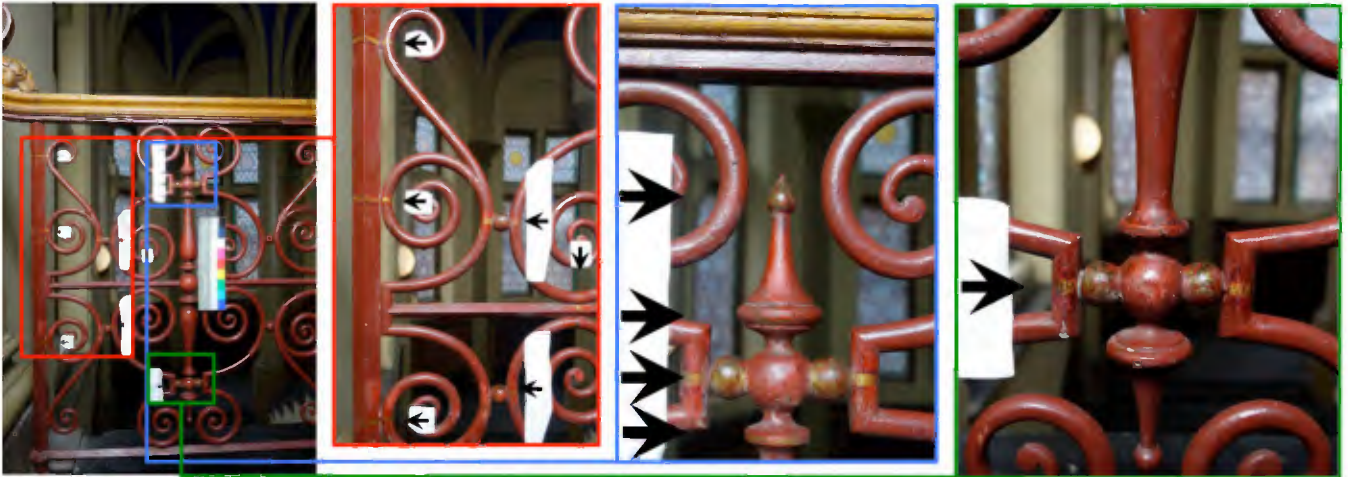

43. locatie kleuronderzoek stenen pilaster, vestibule trappenhuis, J.03.1.30, met rode en blauwe rechthoeken aangegeven door auteur
 44. detail kijkvenster, hoek schacht van pilaster, vestibule trappenhuis, J.03.1.30, rode bies met rode pijl aangegeven door auteur
 45. detail doorlopende kijkvenster basement van pilaster, paarsbruine biezen met blauwe pijlen aangegeven door auteur, foto's auteur

Op de basement van de pilaster is een doorlopend kijkvenster gemaakt (afb. 43, blauwe rechthoek). Vergelijkbaar met de basement van een pilaar een verdieping lager is ook hier een gedifferentieerde afwerking gevonden (vergelijk afb. 11 met afb. 45). Deze kleurdifferentiatie is opgebouwd uit: bestaande uit een paarsbruine bies en een okergele afwerklaag op de bolprofielen en een groene afwerklaag op het holprofiel. Ter verduidelijking zijn de paarsbruine biezen met een blauwe pijlen aangeduid (afb. 45, blauwe pijlen).

9. smeedijzeren trapbaluster, vestibule trappenhuis J.03.1.30

Op het smeedijzeren trapbaluster zijn meerdere kijkvensters gemaakt (afb. 46, rode, blauwe en groene rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 5). De eikenhouten trapleuning is enkel voorzien van een transparante afwerking zodat de houttekening in het zicht is gebleven. Op het hekwerk is een rode afwerklaag met donkerrode patinering en goudkleurige decoraties vrijgelegd (afb. 47). Deze goudkleurige verflaag is ook op de bolornamenten en uiteinde van de middenstijl aangetroffen (afb. 48 en 49).

46. locatie kleuronderzoek trapbaluster, vestibule trappenhuis, J.03.1.30, met rode, blauwe en groene rechthoeken aangegeven door auteur
 47. detail doorlopende kijkvenster, trapbaluster, links, goudkleurige decoraties met zwarte pijlen aangegeven door auteur
 48. detail doorlopende kijkvenster, trapbaluster, links, goudkleurige decoraties met zwarte pijlen aangegeven door auteur
 49. detail doorlopende kijkvenster, trapbaluster, links, goudkleurige decoraties met zwarte pijlen aangegeven door auteur, foto's auteur

10. natuurstenen kapiteel & schacht, zuil, vestibule trappenhuis J.03.1.30

Op de natuurstenen zuil zijn kijkvensters op het kapiteel en de schacht gemaakt (afb. 50, rode, blauwe en groene rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 5). Er is een rode bies gevonden op de verticale naad tussen de ribben en horizontaal langs de randen van het kapiteel (afb. 50, rode rechthoek en afb. 51). Op de schacht is een rode decoratie dat een uitsparing van bol ornamenten en cannelures voorstelt (afb. 50, blauwe en groene rechthoeken en afb. 52). Er zijn op het midden van de schacht resten van een rode verf aangetroffen (afb. 53). Het is nog onduidelijk wat het patroon is geweest.

50. locatie kleuronderzoek stenen zuil, vestibule trappenhuis, J.03.1.30, met rode, blauwe en groene rechthoeken aangegeven door auteur
 51. detail doorlopende kijkvenster, kapiteel van zuil, J.03.1.30, rode biezen met rode pijlen aangegeven door auteur
 52. detail doorlopende kijkvenster schacht van zuil, boven, J.03.1.30, uitsparing bolornamenten en cannelures met rode pijlen aangegeven
 53. detail kijkvenster schacht van zuil, midden, J.03.1.30, resten onduidelijke decoratie met rode pijl aangegeven door auteur, foto's auteur

11. gepleisterde rondboog & wand, vestibule trappenhuis J.03.1.30

Er is een doorlopend kijkvenster op de hoek van de rondboog en de wand gemaakt (afb. 54, rode en blauwe rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 5). Op de wand is als eerste afwerking is een okergele afwerking met een rode schijnvoeg gevonden (afb. 55 en afb. 56, fase I en rode pijl). Hierop ligt een groene afwerking met een paarsbruine verticale bies in de hoek en een dubbele paarsbruine horizontale bies op de rondboog (afb. 55, fase II en blauwe pijlen). Vergelijkbaar met de kijkvensters in het ronde trappenhuis is ook hier een donkergroene sjablonering op een bronsgroene fond aangetroffen (vergelijk afb. 34, fase II met afb. 54, rode rechthoek en afb. 56, fase II). Hierop bevindt zich een dik verflagenpakket in de kleuren licht okergeel, gebroken wit en okergeel (afb. 56, fase III-V).

54. locatie kleuronderzoek rondboog en wand, vestibule trappenhuis, J.03.1.30, met rode en blauwe rechthoeken aangegeven door auteur
 55. detail doorlopende kijkvenster wand, paarsbruine biezen met blauwe pijlen en groene sjablonering met groene pijl aangegeven door auteur
 56. detail kleurtrap wand, rode bies met rode pijl en groene sjablonering met groene pijl aangegeven door auteur, foto's auteur

12. natuurstenen deurkozijn & wand, bordes, bibliotheek trappenhuis J.03.1.12

Op de hoekbescherming en de wand rechts van de deur naar de bibliotheek is een doorlopend kijkvenster gemaakt (afb. 57, rode rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 5). Als eerste uitmonstering is een okergele afwerking met een rode bies op de randen van de hoekbescherming (afb. 57, rode rechthoek en afb. 58, fase I). Deze rode bies herhaalt zich in de volgende fase in een grijze kleurstelling (afb. 58, fase II). Hierna volgen twee licht gelige overschilderingen afb. 58, fase III-IV). Ook op de wand is als eerste uitmonstering is een okergele afwerking met een rode bies langs de randen gevonden (afb. 57, rode rechthoek en afb. 59, fase I).

57. locatie kleuronderzoek deurkozijn en wand, bibliotheek trappenhuis, J.03.1.12, met rode en blauwe rechthoeken aangegeven door auteur
 58. detail doorlopende kijkvenster natuurstenen deurkozijn, in totaal 3 fasen, fase I: okergeel met rode biezen langs randen
 59. detail kijkvenster wand, fase I: okergeel met rode bies langs de rand en donkerbruin, foto's auteur

13. natuurstenen console, bordes, bibliotheek trappenhuis J.03.1.12

Op de wand tegenover de bibliotheek is op de natuurstenen console een doorlopend kijkvenster en een kleurtrap gemaakt (afb. 60, rode rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 5). In de eerste fase is het steen onbeschilderd geweest (afb. 61, blauwe cirkel en afb. 62, fase I). Hierna volgen twee donker paarsbruine overschilderingen (afb. 62, fase II-III). De derde uitmonstering betreft een gepatineerde afwerking waarvan de kleur met grove penseelstreken groen en geel is bijgemengd (afb. 62, fase III). Als laatste volgt de huidige lichtbruine overschildering (afb. 62, fase IV).

60. locatie kleuronderzoek natuurstenen console, bordes, bibliotheek trappenhuis, J.03.1.12, met rode rechthoek aangegeven door auteur
 61. detail doorlopende kijkvenster en kleurtrap, uitvergroting met blauwe cirkel aangegeven door auteur, natuurstenen console, bordes
 62. detail kleurtrap wand, in totaal 4 fasen, fase I: onbeschilderd natuursteen, console, bordes, foto's auteur

14. smeedijzeren trapbaluster, bibliotheek trappenhuis J.03.1.12

Op het smeedijzeren trapbaluster is een doorlopend kijkvenster gemaakt (afb. 63, rode rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 5). De rijk gesneden eikenhouten trapleuning is voorzien van een transparante afwerking lak- of vernislaag (afb. 64). Op het hekwerk is een rode afwerklaag met donkerrode patinering en gouden bies vrijgelegd (afb. 64, blauwe cirkel en afb. 65). Een donkerrode patinering en goudkleurige detaillering is ook op de trapbaluster van het vestibule trappenhuis vrijgelegd (vergelijk afb. 47-49 met afb. 65).

63. locatie kleuronderzoek smeedijzeren trapbalustrade, bibliotheek trappenhuis, J.03.1.12, met rode rechthoek aangegeven door auteur
 64. detail doorlopende kijkvenster trap uitvergroting met blauwe cirkel door auteur aangegeven, trapbalustrade, bibliotheek trappenhuis
 65. uitvergroting fase I: rood met gouden biezen en donkerrode patinering, trapbalustrade, bibliotheek trappenhuis, foto's auteur

15. natuurstenen sierpaal, bibliotheek trappenhuis J.03.1.12

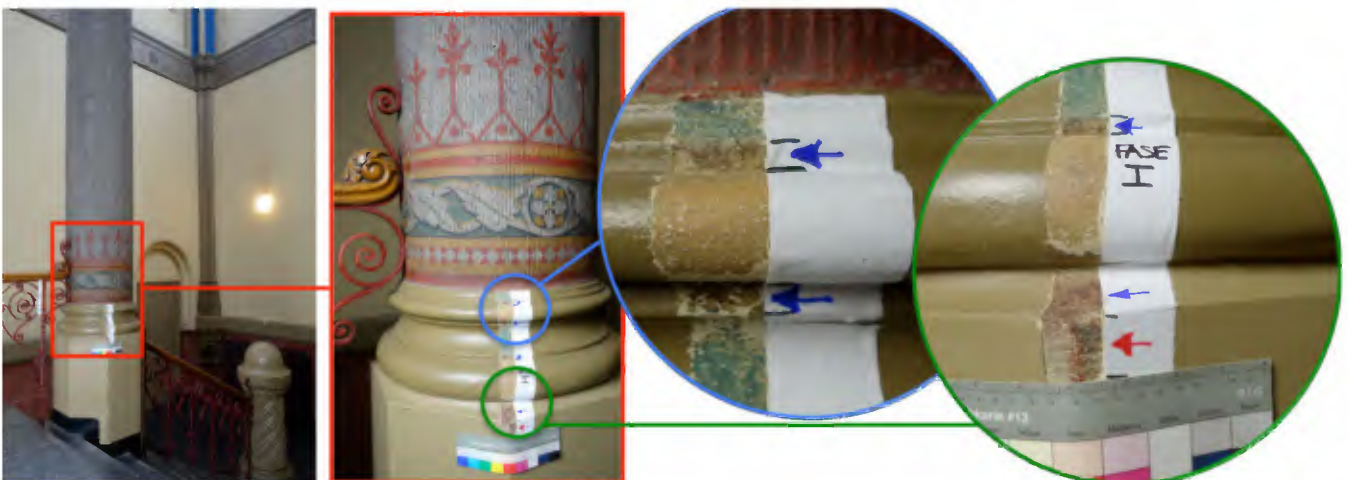
Op de sierpaal gelegen in het bibliotheek trappenhuis is een afwisseling tussen polychromie en onbeschilderd natuursteen aangetroffen (afb. 66, groene en rode rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 5). De eerste uitmonstering betreft onbeschilderd steen in combinatie met een okergele afwerking en een rode bies (afb. 67, blauwe cirkel en afb. 68, rode pijlen). Op het basement is een paarsbruine bies met een okergele afwerklaag op de bolprofielen en een groene afwerklaag op het holprofiel vrijgelegd (afb. 67, blauwe pijl). Oorspronkelijk is ook de bovenzijde van de sierpaal onbeschilderd geweest. Op de gedraaide schacht is de kleurencombinatie van onbeschilderd steen met okergeel een rode bies gevonden (afb. 66, groene rechthoek en afb. 69, rode pijlen).

66. locatie kleuronderzoek natuurstenen sierpaal, bibliotheek trappenhuis, J.03.1.12, met rode en groene rechthoeken aangegeven door auteur
 67. detail doorlopende kijkvenster sierpaal, schacht onder, uitvergroting met blauwe cirkel door auteur aangegeven
 68. uitvergroting fase I: onbeschilderd natuursteen, okergeel en rode biezen met rode pijlen aangegeven door auteur
 69. detail doorlopende kijkvenster sierpaal, schacht boven, rode biezen met rode pijlen aangegeven door auteur, foto's auteur

16. natuurstenen basement, zuil, bibliotheek trappenhuis J.03.1.12

De zuil in het bibliotheek trappenhuis toont nog nooit overschilderde decoraties (afb. 70 en locaties kleuronderzoek, p. 5). Op het basement is een doorlopend kijkvenster gemaakt op de verschillende profiellijsten (afb. 70, rode rechthoek en afb. 71). Op het basement is een gedifferentieerde afwerking gevonden, bestaande uit een paarsbruine bies, in combinatie met een okergele afwerklaag op de bolprofielen en een groene afwerklaag op de holprofielen (afb. 71, blauwe en groene cirkels en afb. 72-73).

70. locatie kleuronderzoek natuurstenen basement zuil, bibliotheek trappenhuis, J.03.1.12, met rode rechthoek aangegeven door auteur
 71. detail doorlopende kijkvenster basement zuil, uitvergrotingen met blauwe en groene cirkels door auteur aangegeven
 72. uitvergroting fase I: groen, okergeel en paarsbruine biezen met blauwe pijlen aangegeven door auteur
 73. uitvergroting fase I: groen, okergeel, paarsbruine biezen met blauwe pijlen en rode bies met rode pijl aangegeven door auteur, foto's auteur

Deel II

begane grond

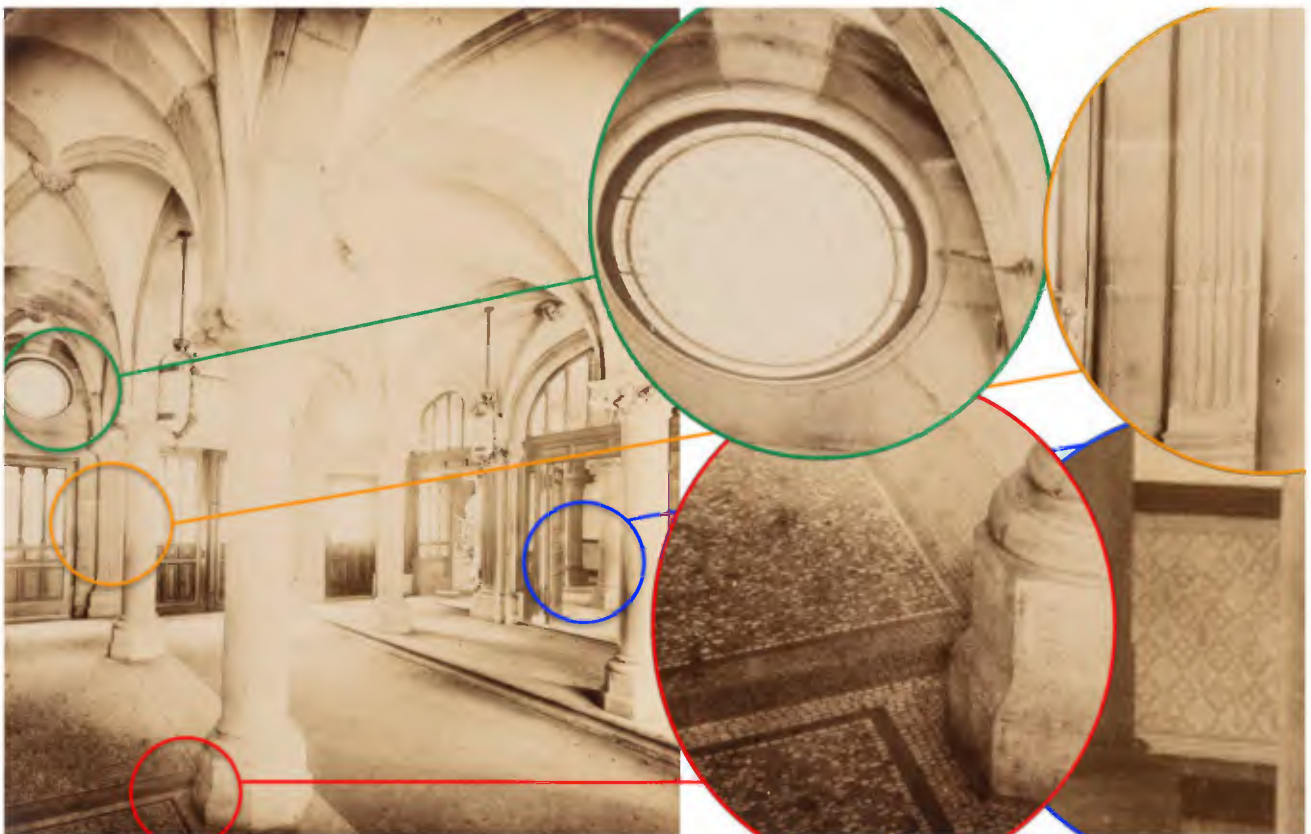
17. gepleisterde gewelfvelden, plafond, voormalige vestibule J.00.0.01b

Interessant is dat de vestibule in een artikel van de architect uit 1883 wordt omschreven. Peters beschrijft deze ruimte als volgt:

“Alle vloeren gelijkstraats zijn van marmer-mozaïek met eenvoudige randen en banden tussen de kolommen en pilasters; in den vestibule vloer bij den ingang in de Pooten, herinneren de mozaïek-letters S.P.S.L aan het ‘Salus Populi Suprema Lex’. [...]

De muren der vestibule, gangen en portalen zijn bezet met een lambrizeering van blauwe tegeltjes afwisselend voorstellende de Nederlandsche leeuw, een oranjetak, een pijlbundel (als symbool der eif provinciën) en een bloemkelk; een donkerder gekleurde tegel met parelrand vormt de overgang tot de zwart marmeren plinten, terwijl een smalle meanderrand en een marmeren of eiken deklijst de lambrizeering afsluit. Deze tegels werden vervaardigd in de fabriek van de gebroeders Tichelaar te Makkum.”¹⁵

Op een oude zwart-wit foto worden de marmer-mozaïek vloeren en de tegellambrisering in de vestibule weergegeven (afb. 74, rode en blauwe cirkels, afb. 75 en 76). De decoratieve schilderingen zijn op deze foto nog niet zichtbaar en zijn waarschijnlijk kort hierna aangebracht. Echter wel worden de voegen van het natuurstenen blokverband op de pilasters, rondbogen, venster- en deurkozijnen getoond (afb. 74, groene en oranje cirkels, afb. 77 en 78), die in een later stadium van een roodbruine afwerking zijn voorzien.

74. zwart-wit foto vestibule, fotograaf H.W. Wollrabe, 1883, coll. RCE, OF-11366, met gekleurde cirkels aangegeven door auteur

75. detail marmer-mozaïek, uitvergroting zwart-wit foto vestibule, 1883, coll. RCE OF-11366, rode cirkel

76. detail wand tegellambrisering, uitvergroting zwart-wit foto vestibule, 1883, coll. RCE OF-11366, blauwe cirkel

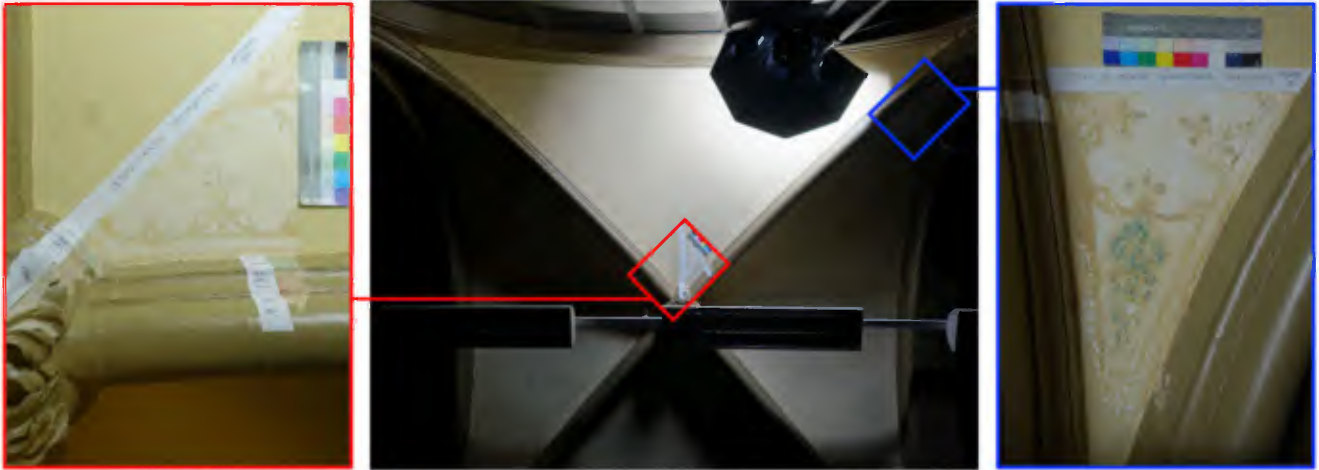
77. detail natuurstenen blokverband vensterkozijn, uitvergroting zwart-wit foto vestibule, 1883, coll. RCE OF-11366, groene cirkel

78. detail natuurstenen blokverband pilaster en deurkozijn, uitvergroting zwart-wit foto vestibule, 1883, coll. RCE OF-11366, oranje cirkel

¹⁵ C.H. Peters, Het Nieuwe Departement van Justitie te 's-Gravenhage', in: *BOUWKUNDIG tijdschrift*, (1883), pp. 40-41.

Op de gepleisterde gewelvvelden zijn twee grote kijkvensters van de eerste uitmonstering gemaakt (afb. 79, 80, rode en blauwe rechthoek, afb. 81, fase I en locaties kleuronderzoek, p. 4). Door de hechting van de verflagen aan de latere overschildering is het vrijleggen van de rode en groene decoratieve schildering zeer lastig. Echter de aftekening van het patroon is duidelijk op de pleisterlaag zichtbaar.

79. detail kijkvenster gewelf met aftekening van rood en groen geschilderde decoraties, vestibule, J.00.0.01b
 80. locatie kleuronderzoek gewelven, vestibule, J.00.0.01b, met rode en blauwe rechthoek aangegeven door auteur
 81. detail kijkvenster gewelf met aftekening van rood en groen geschilderde decoraties, vestibule, J.00.0.01b, foto's auteur

Ook in strijklicht zijn de geschilderde florale decoraties op de gewelven zichtbaar (afb. 80, rode rechthoek en afb. 82, rode pijlen). Langs de randen zijn de volgende motieven te herkennen: een Franse lelie, een driehoekig motief met in het midden een ronde stip (afb. 80, blauwe rechthoek en afb. 84, blauwe pijlen). Deze decoratieve schilderingen komen enigszins overeen met de gewelvschildering in de gang naar de voormalig Ministerraadzaal gelegen op de eerste verdieping (vergelijk afb. 79-81 met afb. 83). Tevens is gewelvschildering in het ronde trappenhuis die op een oude zwart-wit foto wordt weergegeven vergelijkbaar (vergelijk afb. 79-81 met titelpagina, afb. 3 en afb. 27 en 28, rode cirkel).

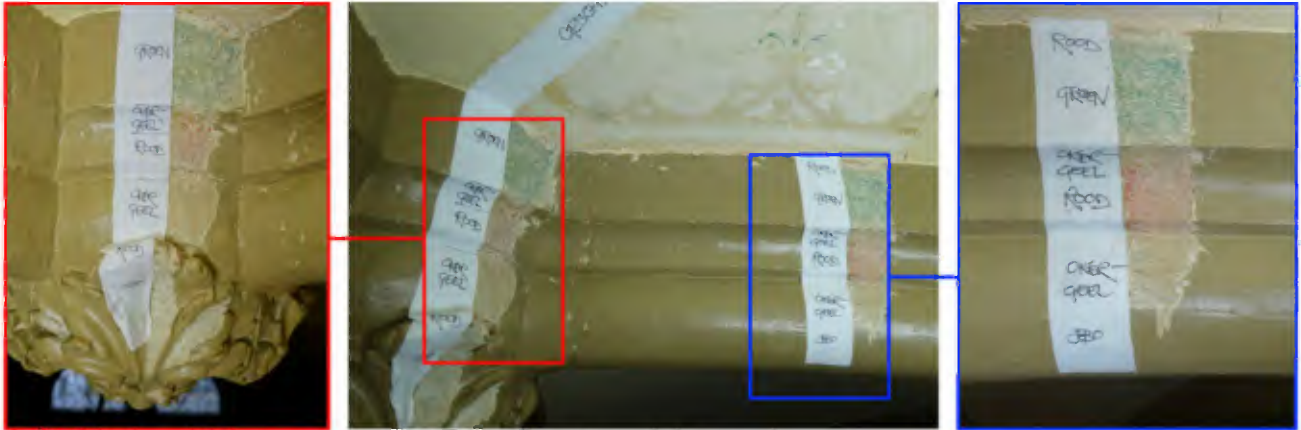

82. detail aftekening gewelvschildering schildering, in strijklicht, vestibule, floraal patroon met rode pijlen aangegeven door auteur, J.00.0.01b
 83. gewelf schildering met floraal patroon, gang richting Ministerraadzaal gelegen op eerste verdieping, J.01.1.09
 84. detail aftekening gewelvschildering, in strijklicht, vestibule, Franse lelies met blauwe pijlen aangegeven door auteur, J.00.0.01b, foto's auteur

18. natuurstenen ribben, gewelvenplafond, voormalige vestibule J.00.0.01b

Op de natuurstenen ribben van het gewelvenplafond in de vestibule zijn twee doorlopende kijkvensters gemaakt (afb. 86, rode en blauwe rechthoek). Er is op de verschillende onderdelen een gedifferentieerde afwerking gevonden bestaande uit een groene afwerking op de rechte delen, okergeel in combinatie met rood op de holprofielen en okergeel op de bolprofielen (afb. 85 en 87). Ook hier loopt langs de randen van de gewelven een roodbruine bies (afb. 87, boven).

85. detail doorlopende kijkvenster natuurstenen rib naast sluitsteen, vestibule, J.00.0.01b
 86. locatie kleuronderzoek natuurstenen ribben, vestibule, J.00.0.01b, met rode en blauwe rechthoek aangegeven door auteur
 87. detail doorlopende kijkvenster natuurstenen rib, vestibule, J.00.0.01b, foto's auteur

19. natuurstenen sluitsteen, plafond, voormalige vestibule J.00.0.01b

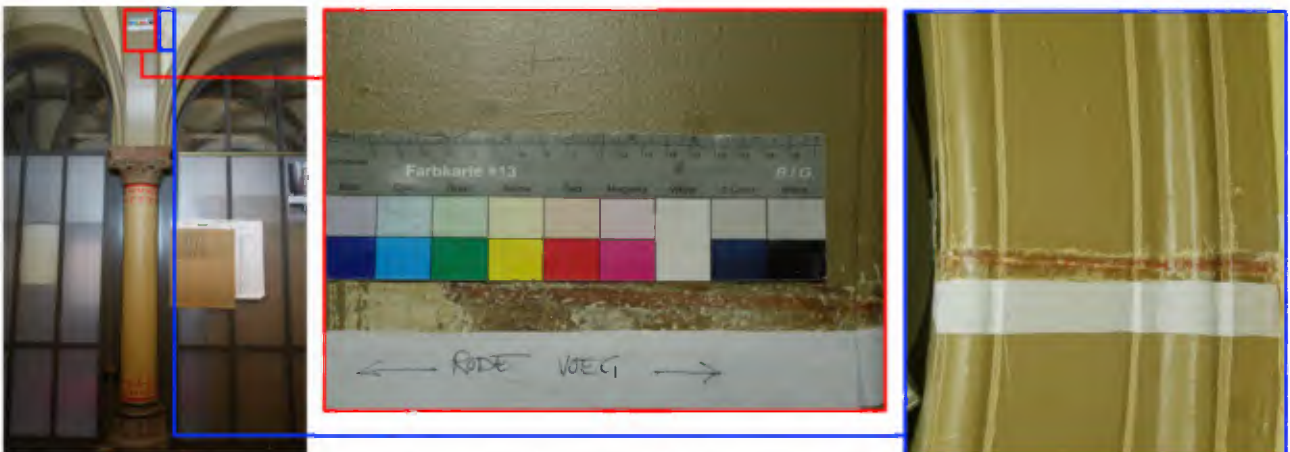
Een oude zwart-wit foto uit 1883 toont de variatie aan natuurstenen sluitstenen (afb. 88). Er is op de verschillende onderdelen van een sluitsteen een kijkvenster gemaakt waar op het onbeschilderd steen een roodbruine bies is vrijgelegd (afb. 89, rode rechthoek en afb. 90, blauwe cirkel en afb. 91).

88. zwart-wit foto gewelf sluitstenen, fotograaf H.W. Wollrabe, 1883, coll. RCE, OF-11386
 89. locatie kleuronderzoek natuurstenen sluitsteen, vestibule, J.00.0.01b, met rode rechthoek aangegeven door auteur
 90. detail kijkvenster natuurstenen sluitsteen, vestibule, J.00.0.01b, uitvergroting met blauwe cirkel aangegeven door auteur
 91. uitvergroting roodbruine bies langs blad, natuurstenen sluitsteen, vestibule, J.00.0.01b, foto's auteur

20. natuurstenen rondbogen & pilasters, voormalige vestibule J.00.0.01b

Op de rondbogen zijn roodbruine voegen gevonden die doorlopen aan de zijkant (afb. 92, rode en blauwe rechthoek en afb. 93-94). De overige delen van het natuursteen zijn onbeschilderd geweest.

92. locatie kleuronderzoek natuurstenen rondboog, vestibule, J.00.0.01b, met rode en blauwe rechthoek aangegeven door auteur
 93. detail kijkvenster roodbruine voeg, natuurstenen rondboog, vestibule, J.00.0.01b
 94. uitvergroting roodbruine voeg, natuurstenen rondboog, vestibule, J.00.0.01b, foto's auteur

Evenals de rondbogen zijn de pilasters van roodbruine voegen voorzien (afb. 95, rode rechthoek en afb. 96, rode pijl).¹⁶ In strijklicht zijn deze voegen goed zichtbaar zowel op de rondbogen, als op de pilasters (afb. 95, blauwe rechthoek en afb. 97, blauwe pijl). Tot slot wordt op de oude zwart-wit foto van de vestibule de locatie van het voegwerk op de pilasters duidelijk weergegeven (afb. 74, oranje cirkel en afb. 78, fase I).

95. locatie kleuronderzoek natuurstenen pilaster, in strijklicht, vestibule, J.00.0.01b, met rode en blauwe rechthoek aangegeven door auteur
 96. detail kijkvenster roodbruine voeg, natuurstenen pilaster, vestibule, J.00.0.01b, met rode pijl aangegeven door auteur
 97. detail aftekening voeg, natuurstenen pilaster, in strijklicht, vestibule, J.00.0.01b, met blauwe pijl aangegeven door auteur, foto's auteur

21. natuurstenen zuilen, voormalige vestibule J.00.0.01b

Op een natuurstenen zuil is een kleurtrap gemaakt waar drie verschillende fasen zijn gevonden (afb. 98, rode, blauwe en groene rechthoek en locaties kleuronderzoek, p. 4).¹⁷ Vergelijkbaar met de eerste uitmonstering op de rondbogen en pilasters is in de eerste fase het steen onbeschilderd geweest in combinatie met een roodbruine sjablonering (afb. 98, rode rechthoek en afb. 99, fase I). Interessant is dat het patroon van de Franse lelie met het driehoekig motief zich herhaalt langs de rand van het gewelf (vergelijk afb. 79 en 81 met afb. 99). Hierna volgt een okerbruine overschildering met een grove bruine sjablonering (afb. 98, blauwe rechthoek en afb. 100, fase II). De derde uitmonstering betreft een licht okerbruine overschildering met een felrode sjablonering dat van een grove contourlijn is voorzien (afb. 98 groene rechthoek en afb. 101, fase III).

98. locatie kleuronderzoek natuurstenen zuil, vestibule, J.00.0.01b, met rode, blauwe en groene rechthoek aangegeven door auteur
 99. detail kijkvenster natuurstenen zuil, vestibule, fase I: roodbruine sjablonering op steen, vestibule, J.00.0.01b
 100. detail kijkvenster natuurstenen zuil, vestibule, fase II: bruine sjablonering op okerbruine fond, vestibule, J.00.0.01b
 101. detail kijkvenster natuurstenen zuil, vestibule fase III: felrode sjablonering op licht okerbruine fond, J.00.0.01b, fase III, foto's auteur

¹⁶ Met dank aan 10.2.e Wob , 20 september 2021.

¹⁷ Met dank aan 10.2.e Wob , 20 september 2021.

In tegenstelling tot het patroon op het gepleisterde gewelf ontbreekt in het driehoekig motief een ronde stip (vergelijk afb. 79 en 81 met afb. 99). Om dit te verifiëren is op een andere natuurstenen zuil een kijkvenster gemaakt (afb. 102, rode rechthoek en afb. 103). Ook hier is geen ronde stip in het driehoekig motief aangetroffen (afb. 103, blauwe cirkel en afb. 104).¹⁸ Een uitvergroting toont aan dat de roodbruine sjablonering direct op de natuurstenen drager is aangebracht (afb. 104, rechts, fase I). In een later stadium wordt het steen okerbruin overschilderd en opnieuw van een roodbruine sjablonering voorzien (afb. 104, links, fase II).

102. locatie kleuronderzoek natuurstenen zuil, vestibule, J.00.0.01b, met rode rechthoek aangegeven door auteur
 103. detail kijkvenster natuurstenen zuil, vestibule, J.00.0.01b, uitvergroting met blauwe cirkel aangegeven door auteur
 104. uitvergroting kijkvenster fase I: roodbruine sjablonering op natuurstenen drager (rechts)
 fase II: okerbruine overschildering met dikke roodbruine sjablonering (links), vestibule, J.00.0.01b, foto's auteur

22. natuurstenen deurkozijnen, voormalige vestibule, J.00.0.01b

Op de natuurstenen deurkozijnen zijn verticale en horizontale roodbruine geschilderde biezen aangetroffen (afb. 105, rode rechthoek en afb. 106, rode pijlen, afb. 107, blauwe rechthoek en afb. 108, rode pijlen).¹⁹ De horizontale roodbruine biezen zijn in strijklicht goed zichtbaar, evenals op de oude zwart-wit foto uit 1883 (afb. 74, oranje cirkel en afb. 78).

105. locatie kleuronderzoek natuurstenen deurkozijn, dubbele deur, vestibule, J.00.0.01b, met rode rechthoek aangegeven door auteur
 106. detail kijkvenster natuurstenen deurkozijn, vestibule, J.00.0.01b, roodbruine bies met rode pijlen aangegeven door auteur
 107. locatie kleuronderzoek natuurstenen deurkozijn, enkele deur, vestibule, J.00.0.01b, met blauwe rechthoek aangegeven door auteur
 108. detail kijkvenster natuurstenen deurkozijn, vestibule, J.00.0.01b, roodbruine bies met rode pijlen aangegeven door auteur, foto's auteur

¹⁸ Met dank aan 10.2.e Wob , 20 september 2021.

¹⁹ Met dank aan 10.2.e Wob , 20 september 2021.

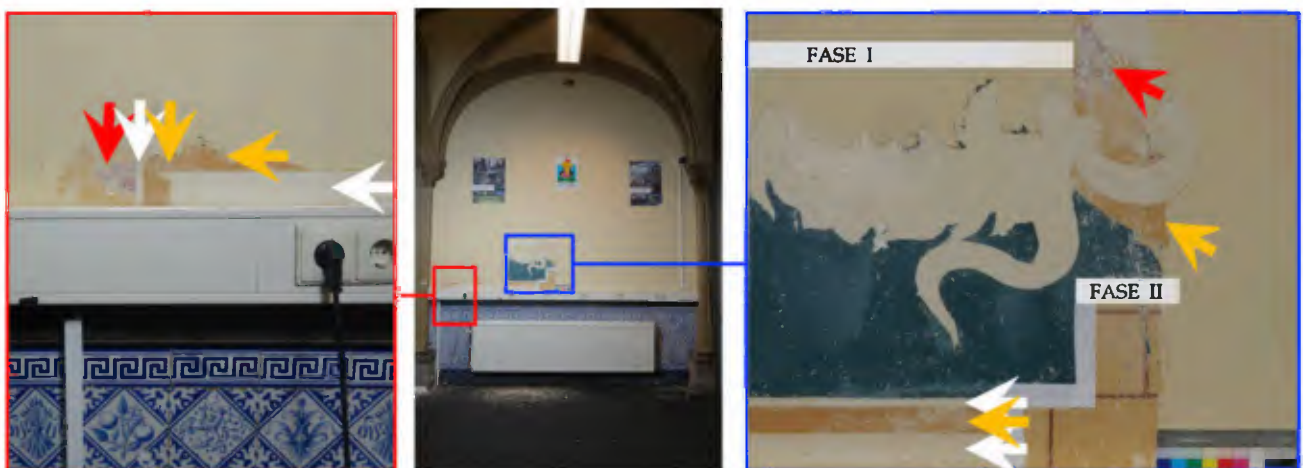
23. gepleisterde wand, voormalige vestibule J.00.0.01b

Ook is er een horizontale roodbruine geschilderde bies op de gepleisterde wand aangetroffen (afb. 109, rode rechthoek, afb. 110, rode pijl en locaties kleuronderzoek, p. 4). Deze loopt door in de pilaster waar op dezelfde hoogte een roodbruine schijnvoeg is gevonden (afb. 111, blauwe rechthoek en afb. 112, rode pijl).

109. locatie kleuronderzoek gepleisterde wand, vestibule, J.00.0.01b, met rode rechthoek aangegeven door auteur
 110. detail kijkvenster gepleisterde wand, vestibule, J.00.0.01b, roodbruine schijnvoeg met rode pijl aangegeven door auteur
 111. locatie kleuronderzoek gepleisterde wand, vestibule, J.00.0.01b, met blauwe rechthoek aangegeven door auteur
 112. detail kijkvenster gepleisterde wand, vestibule, J.00.0.01b, roodbruine schijnvoeg met rode pijl aangegeven door auteur, foto's auteur

Tot slot zijn er op de gepleisterde wand in de rondboog een tweetal kijkvensters gemaakt (afb. 114, rode en blauwe rechthoek). Langs de pilaster loopt een verticale rode, witte en okergele band (afb. 113, rode, witte en gele pijl). Boven de tegellambrisering is een horizontale witte en okergele rand aangetroffen (afb. 113, gele en witte pijl). Deze horizontale witte en okergele rand is ook in het midden van de wand gevonden (afb. 114, blauwe rechthoek en afb. 115, gele en witte pijl). Hierboven is een groot wit motief op een donkerblauwe fond vrijgelegd (afb. 115). De voorstelling is nog onbekend. Boven deze voorstelling is een rood motief met een okergele omkadering gevonden (afb. 115, rode en gele pijl). Opvallend is dat de blauwe kleurstelling fraai aansluit bij de tegellambrisering uit 1883 (zie beschrijving van Peters, p. 22 en afb. 74, blauwe cirkel en afb. 76). In een later stadium is een okergeel blokverband met horizontale en verticale roodbruine schijnvoegen aangebracht (afb. 115, fase II).

113. detail kijkvenster gepleisterde wand, vestibule, J.00.0.01b, rode, witte en okergele banden met gekleurde pijlen aangegeven door auteur
 114. locatie kleuronderzoek gepleisterde wand, vestibule, J.00.0.01b, met rode en blauwe rechthoeken aangegeven door auteur
 115. detail kijkvenster gepleisterde wand, vestibule, J.00.0.01b, foto's auteur
 fase I: witte voorstelling op blauwe fond met rode, witte en okergele horizontale banden, in midden rode cirkel & okergele omkadering met gekleurde pijlen aangegeven door auteur
 fase II: roodbruine horizontale en verticale schijnvoegen & okergele blokverband

Interessant is dat er een gekleurd ontwerp van het Rijkswapen voor de vestibule in het Cuypersarchief van het Nieuwe Instituut bewaard is gebleven (afb. 116).²⁰ Deze voorstelling toont een schild met de leeuw van Nassau die in het besluit van 1907 met de volgende specifieke kleuren staat omschreven (de relevante tekstdelen zijn rood gemarkeerd):

“In azuur bezaaid met staande blokjes van goud, een klimmende rechts gewende leeuw van goud, gekroond met eene kroon van drie bladen en twee parelpunten van hetzelfde, getongd en genageld van keel, in den rechtersvoorklauw opgeheven houdende in schuinlinkschen stand een ontbloot Romeinsch zwaard van zilver, met gevest van goud, en in de linker een bundel van zeven pijlen van zilver, met punten van goud de punten omhoog, en de pijlen te zamen gebonden met een lint van goud.”²¹

Niet alleen komt het Rijkswapen voor bij het exterieur van het gebouw maar ook in het interieur zoals: bij de blauw-witte tegellambrisering in de vestibule (afb. 117 en 118, rode pijl) en de polychrome muurschildering op de overloop gelegen op de eerste verdieping (afb. 118, rode rechthoek). Opvallend is dat vrijlegvenster in de vestibule een witte voorstelling toont, terwijl de muurschildering op de eerste verdieping polychroom is geschilderd.

116. gekleurde ontwerp-tekening Nederlandse leeuw voor vestibule, Cuypersarchief HNI, met dank aan 10.2.e Wob

117. detail blauw-witte tegel met voorstelling Nederlandse leeuw met zeven pijlen en geheven zwaard

118. polychrome muurschildering wand, J.01.1.09 (rode rechthoek) en locatie blauw-witte tegel (rode pijl), wand vestibule, J.00.0.01b

119. eikenhouten Rijksleeuwen met polychroom wapen, schouwboezem, Zaal van de Raad van Adel, J.02.0.05, tweede verdieping

120. witte staande leeuw met polychroom wapen op pijler van toegangshek, Huys Leeuwenstein, Woerden

Wellicht betreft de witte voorstelling in de vestibule twee schildhoudende leeuwen in een steen-, marmer- of stucimitatie waarbij enkel het wapen polychroom is geschilderd. Deze hypothese kan worden onderbouwd met het houtsnijwerk van de schouwboezem in de Zaal van de Raad van Adel, waar het eikenhout onbeschilderd is gebleven met uitzondering van de wapenschilden (afb. 119). Het wit schilderen van schildhoudende leeuwen wordt onder andere bij poorten en toegangshekken toegepast om de rijke polychrome afwerking van de wapens beter te doen uitspringen (afb. 120).

Hoewel de witte kleurstelling van de schildhoudende leeuwen tegen een blauwe achtergrond enigszins opmerkelijk lijkt, zou dit als voorloper van het huidige rijkslogo kunnen worden beschouwd.²² Aanvullend kleuronderzoek wordt aanbevolen om een beter beeld van de voorstelling op deze wand te kunnen vormen.

²⁰ Met dank aan 10.2.e Wob, 24 oktober 2021.

²¹ Zie voor meer informatie: www.hogeraadvanadel.nl/heraldiek/rijkswapen-en-koninkrijk-wapen.

²² Zie voor meer informatie: www.koninklijkhuis.nl/onderwerpen/wapens/rijkswapen.

eerste verdieping

24. papierbehang wand, hoekvertrek, voormalige kamer van Minister J.01.0.03

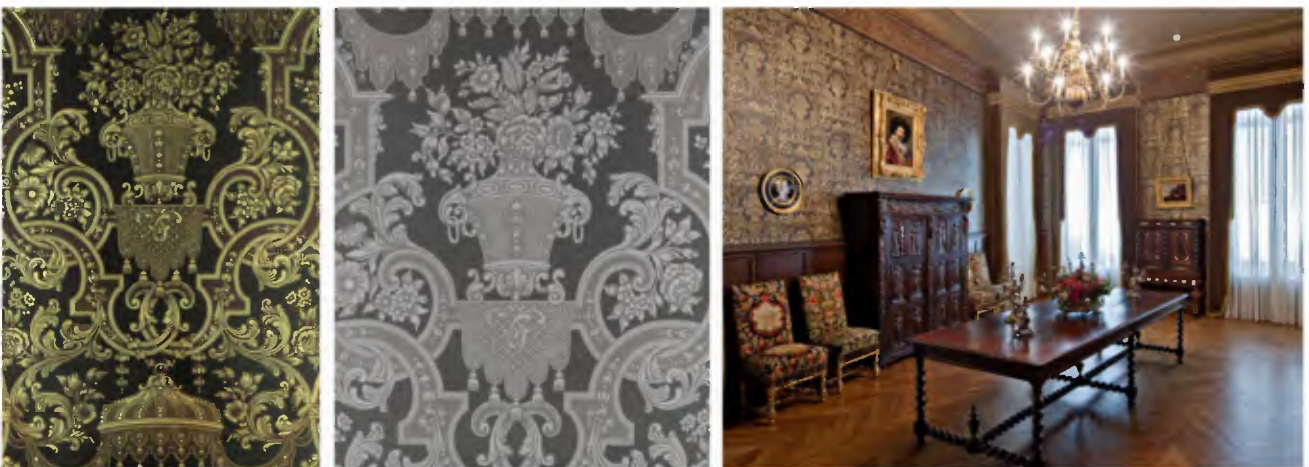
Over de afwerking van de voormalige Ministerkamer gelegen op de eerste verdieping schrijft Peters het volgende (de relevante tekst delen zijn rood gemarkeerd en locaties behanginventarisatie, blauw, p. 4): “Door gecanneleerde pilasters en omgaande lijsten zijn de wanden [...] met **geïmiteerd goudleder** [...] tegenover de loge eene dubbele boekenkast, in 's midden met een doorgang naar het aangrenzend kabinet; de deur dezer kast zijn met à jour gebeeldhouwde paneelen en **groen merinos** gedicht;”²³

Bijzonder is dat het behang op een zwart-wit foto uit 1883 wordt weergegeven (afb. 121, rode cirkel en afb. 122). Het patroon doet sterk denken aan een imitatie goudleer papierbehang naar ontwerp van de Franse behangfabrikant Paul Balin (1832-1898) uit omstreeks 1874-1877 (vergelijk afb. 122 met afb. 123). Dit behang is ook in een donkerbruine kleur vervaardigd (afb. 124). Op de uitvergroting zijn er vier grijstonen te onderscheiden die overeenkomen met de groene kleurvariant (vergelijk afb. 122 met afb. 123, nr. 1-4). Dit groen sluit aan bij het hierboven door Peters genoemde “groen merinos” van de kasten.

121. zwart-wit foto *Minister kamer*, fotograaf H.W. Wollrabe, 1883, coll. RCE, OF-11376, uitvergroting met rode cirkel aangegeven door auteur
 122. uitvergroting patroon “geïmiteerd goudleder” behang, voormalig kamer van de Minister, J.01.0.03, eerste verdieping
 123. Paul Balin, goudleer papierbehang, 5082 PB, 1874-1877, uit: *Schöner Schein Luxustapeten des Historismus von Paul Balin*, 2016, p. 260
 124. Paul Balin, goudleer papierbehang, 5082 PB, 1874-1877, Musée les Arts Décoratifs, Parijs, www.madparis.fr

Een reproductie van het Balin imitatie goudleer papierbehang is door de Franse firma *Atelier d’Offard* vervaardigd voor de eetkamer in het Fabre museum in Montpellier (vergelijk afb. 124 met afb. 125 en 127). Dit behang is ook in grijze kleurstelling leverbaar (afb. 126).

125. reproductie goudleer papierbehang *Cuir Fabre* - nr. 5125, in goud bedrukt op bruine fond, Atelier d’Offard, www.atelierooffard.com
 126. reproductie goudleer papierbehang *Cuir Fabre* - nr. 5125, in grijstinten bedrukt op grijze fond, Atelier d’Offard, www.atelierooffard.com
 127. reproductie goudleer papierbehang, Musée Fabre, Montpellier, uit: *Schöner Schein Luxustapeten des Historismus von Paul Balin*, 2016, p. 299

²³ C.H. Peters, *Het Nieuwe Departement van Justitie te 's-Gravenhage*, in: *BOUWKUNDIG tijdschrift*, (1883), pp. 42-43.

25. papierbehang wand, erkerkamer, voormalige zaal van Ministerraad J.01.0.05

De voormalige zaal waar de Ministerraad heeft vergaderd is centraal gelegen aan het Plein op de eerste verdieping. Niet alleen is van deze ruimte een zwart-wit foto uit 1883 bewaard gebleven (afb. 128), maar ook wordt het specifiek door Peters vermeld namelijk (relevante tekstdelen zijn rood gemarkeerd en locaties behanginventarisatie blauw, p. 4):

“Deze zaal met haar voorspringende loge is geheel in eikenhout betimmerd, het plafond wordt door moerbalken in velden verdeeld, welke met gegraveerd paneelwerk zijn gedicht; de moerbalk die het plafond der loge van der zaal afscheidt, rust op pilasters en op een tweetal vrijstaande gebeeldhouwde kolommen; eene paneellambrizeering dekt het ondergedeelte der wanden, die verder met **in papier geïmiteerd goudleer** zijn bekleed.”²⁴

128. zwart-wit foto Zaal Ministerraad, fotograaf H.W. Wollrabe, 1883, coll. RCE, OF-11378, uitvergroting met rode cirkel aangegeven door auteur

129. uitvergroting patroon “in papier geïmiteerd goudleer” behang, voormalige Zaal van de Ministerraad, J.01.0.05, eerste verdieping

130. Paul Balin, goudleer papierbehang, 4717 PB, circa 1870, uit: *Schöner Schein Luxustapeten des Historismus von Paul Balin*, 2016, p. 99

131. Paul Balin, goudleer papierbehang, 4850 PB, 1874-1877, uit: *Schöner Schein Luxustapeten des Historismus von Paul Balin*, 2016, p. 258

Een uitvergroting van het “in papier geïmiteerd goudleer” toont een medaillon met drie bloemen (afb. 128, rode cirkel en afb. 129). Waarschijnlijk is ook dit behang door Balin ontworpen (vergelijk afb. 129 met afb. 130). Een ander behang naar ontwerp van Balin toont een vergelijkbaar patroon (afb. 131).

132. reproductie behang, *Nilsagården - nr. R14092*, in goud bedrukt op blauwe fond, circa 1850, Lim & Handtryck, www.limohandtryck.se

133. reproductie goudleer behang, *Médaillon Tulipe - nr. 405*, in goud bedrukt op blauwe fond, Atelier d’Offard, www.atelieroiffard.com

134. reproductie goudleer behang, Lockwood-Mathews Mansion, Norwalk, uit: *Schöner Schein Luxustapeten des Historismus von Paul Balin*, p. 317

Een reproductie van een stofimitatie papierbehang wordt door de Zweedse firma *Lim & Handtryck* gemaakt (afb. 132). Het tweede Balin goudleer imitatie behang wordt door *Atelier d’Offard* gereproduceerd waarvan een reproductie zich bevindt in de bibliotheek van het Lockwood Mathews Mansion in de Amerikaanse stad Norwalk (vergelijk afb. 131 met afb. 133 en 134).

²⁴ C.H. Peters, Het Nieuwe Departement van Justitie te ‘s-Gravenhage’, in: *BOUWKUNDIG tijdschrift*, (1883), p. 42.

26. papierbehang wand, hoekvertrek, voormalige kamer van Secretaris-Generaal, J.01.0.07

Hoewel door Peters geen melding wordt gemaakt van een behang in de voormalige kamer van de Secretaris-Generaal toont een oude zwart-wit foto uit 1883 een behang op de wanden (afb. 135 en locaties behanginventarisatie blauw, p. 4).²⁵

135. zwart-wit foto kamer Secretaris-Generaal, fotograaf H.W. Wollrabe, 1883, RCE OF-11377, uitvergroting met rode cirkel aangegeven door auteur
 136. uitvergroting patroon behang, voormalig kamer Secretaris-Generaal, J.01.0.07, eerste verdieping
 137. Paul Balin, imitatie goudleer papierbehang, voor 1873, coll. KIKIRPA, inv. nr. BP 573, productie nr. 4954, www.pp.kikirpa.be
 138. Paul Balin, imitatie houten paneel papierbehang, 5243 PB, circa 1873, uit: *Schöner Schein Luxustapeten des Historismus von Paul Balin*, 2016, p. 107

Een uitvergroting van het behang toont een spitsovaal patroon waarin krullend bladwerk is opgenomen (afb. 135, rode cirkel en afb. 136). In de Belgische collectie van het IRPAKIK is een vergelijkbaar behangsel naar ontwerp van Balin gevonden (vergelijk afb. 136 met afb. 137). Naast goudleer heeft Balin ook andere papieren imitaties vervaardigd zoals textiel, tegels en houten panelen (afb. 138). Er is gezocht naar vergelijkbare reproducties met een spitsovaal patroon en krullend bladwerk in een lichtbruine kleurstelling (afb. 139-141). Deze voorbeelden dateren uit de tweede helft van de negentiende eeuw.

139. reproductie behang, *Albany Chelsea Gold*, goud bedrukt op beige fond, circa 1860, Watts of Westminster, www.watts1874.co.uk
 140. reproductie behang, *Hudiksvalls teater Beige - nr. 720*, wit bedrukt op beige fond, circa 1850-1900, Duro, www.durosmeden.se
 141. reproductie behang, *Förde brun/gold - nr. x-113-95-PA4*, bruin bedrukt op gouden fond, circa 1870, Lim & Handtryck, www.limohandtryck.se

²⁵ "Onder de overige lokalen dezer verdieping onderscheiden zich de kamer van den Secretaris-Generaal met haar stereormig eikenhouten plafond, met beeldhouwde rosetten, haar drievoudige boekenkast met beeldhouwde fries en à jour bewerkte paneelen en den eveneens beeldhouwden marmeren mantel, waar boven in de eiken omtimmering het beeld der Waakzaamheid prijkt; de kartons boven de deuren ter weerszijde van den mantel stellen de Voorzichtigheid (Prudentia) en de Gematigdheid (Temperantia) voor. [...] Op de boekenkast staat het opschrift: "Hij behoort wel toe te wezen, welsprekende, verde denckende ende groetsinnich" zie C.H. Peters, *Het Nieuwe Departement van Justitie te 's-Gravenhage*, in: *BOUWKUNDIG tijdschr.ft.*, (1883), p. 43.

tweede verdieping

27. papierbehang wand, erkerkamer, voormalige zaal van Hoge Raad van Adel J.02.0.03

Er is van de voormalige zaal van de Hoge Raad van Adel gelegen op de tweede verdieping geen beschrijving van Peters bewaard gebleven, maar wel een oude zwart-wit foto uit 1883 (afb. 142 en locaties behang-inventarisatie blauw, p. 5). Bij nadere bestudering van het behang is een groot floraal patroon zichtbaar (afb. 142, rode cirkel en afb. 143). Dit patroon heeft grote gelijkenissen met een goudleerimitatie papierbehang naar ontwerp van Balin uit omstreeks 1870 (vergelijk afb. 143 met afb. 144).

142. zwart-wit foto *Zaal van de Raad van Adel*, fotograaf H.W. Wollrabe, 1883, RCE OF-11379, uitvergroting met rode cirkel aangegeven door auteur

143. uitvergroting patroon behang, *Zaal van de Raad van Adel*, J.02.0.05, tweede verdieping

144. Paul Balin, goudleer papierbehang, 5422 PB, circa 1870, uit: *Schöner Schein Luxustapeten des Historismus* von Paul Balin, 2016, p. 101

145. reproductie goudleer papierbehang, Isaac Bell House, Newport, uit: *Schöner Schein Luxustapeten des Historismus* von Paul Balin, 2016, p. 313

Tegenwoordig wordt er een reproductie van dit papierbehang door *Atelier d'Offard* vervaardigd (afb. 146-148). De uitvergroting toont een klein reliëf patroon dat kenmerkend is voor goudleerbehangsels (vergelijk afb. 143 en 144 met afb. 146). Een reproductie van dit behang bevindt zich in het Isaac Bell House in de Amerikaanse havenplaats Newport (afb. 145). De overige twee reproductie behangsels zijn bedrukt op een fond zonder reliëf (afb. 147-148).

146. reproductie goudleer behang, *Cordoue Isaac Bell - nr. 5104*, bedrukt op goudkleurige fond met reliëf, circa 1870, Atelier d'Offard

147. reproductie goudleer behang, *Cordoue Isaac Bell - nr. 5104*, bedrukt op goudkleurige fond zonder reliëf, circa 1870, Atelier d'Offard

148. reproductie goudleer behang, *Cordoue Isaac Bell - nr. 5104*, bedrukt op zwarte fond zonder reliëf, Atelier d'Offard, www.atelierdoffard.com

28. papierbehang wand, huidige kantooruimtes

Tot slot is er gezocht naar passende behangsels voor de ruimtes met rijk geschilderde houten plafonds gelegen op de eerste en tweede verdieping (zie locaties behanginventarisatie vertrekken met beschilderde plafonds groen, pp. 4-5).²⁶ Dit betreft een hypothese aangezien er voor zover bekend geen oude foto's van deze ruimtes aan ons zijn overgeleverd. Er is gezocht naar een Balin goudleerimitatie papierbehang met een ranken patroon uit omstreeks 1870 (vergelijk afb. 149-150 met afb. 151). Vergelijkbare ranken motieven zijn niet alleen op de plafonds terug te vinden maar ook op de balustrades in de bibliotheek en de trappenhuisen (vergelijk afb. 1 titelpagina met afb. 151).

149. geschilderd houten plafond uit Hôtel van Brunswijk, fotograaf Dick Valentijn, 2018, foto RCE IvhB-0297

150. geschilderd houten plafond uit Rode Galerij in Oud Stadhouderskerk, fotograaf Dick Valentijn, 2018, foto RCE IvhB-0295

151. Paul Balin, goudleer papierbehang, 4976 PB, circa 1870, uit: *Schöner Schein Luxustapeten des Historismus von Paul Balin*, 2016, p. 97

Een reproductie van dit Balin goudleerimitatie behang wordt tegenwoordig door de Zweedse firma *Lim & Handtryck* vervaardigd en is in vier historische kleuren leverbaar (afb. 152-155). De kleuren lichtblauw, groen of okergeel in combinatie met goud herhalen zich in het beschilderd plafond met luchtpartijen en vergulde lijstwerk (vergelijk afb. 149 met afb. 152-153 en 155). De kleurencombinatie van rood en goud in het beschilderd plafond sluit fraai aan bij het reproductie behang met een rode of okergele fond (vergelijk afb. 150 met afb. 154 en 155). In Schloss Nääs in het Zweedse plaatsje Floda bevindt zich hetzelfde Balin goudleer papierbehang met een okergele fond (afb. 156). Dankzij het behang vormen de wanden een eenheid met het rijk beschilderd plafond.

152. reproductie behang, *Draktapet blå*, nr. x-106-50-PA4, goud bedrukt op blauwe fond, circa 1890, Lim & Handtryck, www.limohandtryck.se

153. reproductie behang, *Draktapet grön*, nr. x-106-54-PA4, goud bedrukt op groene fond, circa 1890, Lim & Handtryck, www.limohandtryck.se

154. reproductie behang, *Draktapet röd*, nr. x-106-40-PA4, goud bedrukt op rode fond, circa 1890, Lim & Handtryck, www.limohandtryck.se

155. reproductie behang, *Draktapet ockra*, nr. x-106-30-PA4, goud bedrukt op okergele fond, circa 1890, Lim & Handtryck, www.limohandtryck.se

156. reproductie goudleer papierbehang, Schloss Nääs, Floda, uit: *Schöner Schein Luxustapeten des Historismus von Paul Balin*, 2016, p. 311

²⁶ De Fabryck, Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek, *Demarcatie rapport Binnenhofcomplex, Tweede Kamer der Staten-Generaal: Gebouw J: Voormalig Ministerie van Justitie*, Utrecht 11 februari 2013, p. 58